

એકમ-2

યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચ અભ્યાસની અન્ય સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને,
યુનિવર્સિટી અનુદાન, આયોગ (UGC) અને અન્ય
મંડળોની પ્રોત્સાહિત ભૂમિકા
(ROLE OF UGC AND OTHER BODIES IN PROMOTING
LIBRARIES IN UNIVERSITIES, COLLEGES AND
OTHER INSTITUTIONS OF HIGHER LEARNING)

: રૂપરેખા :

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ભારતીય યુનિવર્સિટીઓનું ઐતિહાસિક સર્વેક્ષણ
- 2.3 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોનો ઉદ્ભવ અને વૃદ્ધિ
- 2.4 યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) ની સ્થાપના અને વિકાસ
 - 2.4.1 યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના અધિકારો અને કાર્યો
- 2.5 શિક્ષણના મુખ્ય આયોગો અને સમિતિઓ
 - 2.5.1 ગ્રંથાલય સમિતિ (1957)
 - 2.5.2 ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની સમીક્ષા સમિતિ (1961)
 - 2.5.3 શિક્ષણ આયોગ (1964-66)
 - 2.5.4 મેહરોત્રા સમિતિ (1983)
 - 2.5.5 યુનિવર્સિટીઓ / ગ્રંથાલયો માટે રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિની સમિતિ (1988)
 - 2.5.6 ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1990-93)
 - 2.5.7 રસ્તોગી સમિતિ (1997-98)
 - 2.5.8 અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1997-2001)
- 2.6 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોને વિકસાવવા અંગે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના અગત્યના કાર્યક્રમો
 - 2.6.1 વ્હીટલોન શૈક્ષણિક વિનિમય કાર્યક્રમ (1951-61)
 - 2.6.2 બુક બેંક (1963-64)
 - 2.6.3 અભ્યાસ કેન્દ્રો
 - 2.6.4 પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો (1976)
 - 2.6.5 રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો અને આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રો
 - 2.6.6 ક્ષેત્ર અભ્યાસ કેન્દ્રો
 - 2.6.7 સંગ્રહ વિકાસ
 - 2.6.8 માળખાગત સુવિધાઓ : ગ્રંથાલય મકાન, સાધન-સામગ્રી અને રાચરચીલું
- 2.7 ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોની તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ
 - 2.7.1 અખિલ ભારતીય તકનિકી શિક્ષણ પરિષદ (AICTE)

2.7.2 રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (NCERT)

2.7.3 રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (NIEPA)

2.7.4 રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (SCERT)

2.8 સારાંશ

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો

2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

2.11 સંદર્ભો અને વિશેષ વાચન

2.0 ઉદ્દેશો (OBJECTIVES)

આ એકમના અભ્યાસ પછી તમો જાણશો :

- ◆ ભારતની સ્વતંત્રતા પહેલાં અને પછીની યુનિવર્સિટીઓ તથા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોના ઉદ્ભવ તથા વિકાસનું વર્ણન ;
- ◆ ભારતના યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના ઐતિહાસિક અવલોકનનું વિવરણ ;
- ◆ ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ અને ભારત સરકાર દ્વારા નિયુક્ત વિવિધ આયોગો તથા સમિતિઓની ભલામણોની ચર્ચા ;
- ◆ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના વિકાસ અંગે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ દ્વારા સ્થાપિત કેટલાક કાર્યક્રમોના પ્રભાવની ચકાસણી ; અને
- ◆ ગ્રંથપાલોને વ્યવસાયિક નિપુણતા અને તેઓના જ્ઞાનમાં વધારા માટેની તાલીમ અને શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વિશેની જાણકારી.

2.1 પ્રસ્તાવના (INTRODUCTION)

એકમ-1 માં આપણે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયના હેતુઓ અને કાર્યોની અને શિક્ષણ પદ્ધતિને સહાય કરવા માટે શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયે જે ગતિશીલ ભૂમિકા ભજવવાની છે તેની ચર્ચા કરો.

કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ગ્રંથાલય એ પ્રાથમિક અને મહત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત છે. કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ગ્રંથાલયના કાર્યોને સમજવા સંસ્થાના શિક્ષણનું તત્ત્વજ્ઞાન જાણવું જરૂરી છે. ગ્રંથાલય એ યુનિવર્સિટીનું હૃદય છે અને શૈક્ષણિક સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રાવિણ્ય નિશ્ચિત રૂપે તેના ગ્રંથાલય પ્રત્યેના વર્તન આધારિત છે.

વ્યવસ્થિત અને સમૃદ્ધ ગ્રંથાલય એ માત્ર શિખવા અને શિખવવા પૂરતા જરૂરી નથી, પરંતુ સંશોધન માટે પણ આવશ્યક છે. પદ્ધતિસર વિકસિત ગ્રંથાલય સંગ્રહ અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓને બધા જ ક્ષેત્રોમાં સંશોધન માટે પ્રમુખ સુવિધા પૂરી પાડે છે. આમ યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયે અધ્યયન અને વિદ્વતાનું સંગ્રહસ્થાન છે.

આ એકમમાં આપણે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ જેનો આરંભ 1953 માં થયો ત્યારથી તેણે યુનિવર્સિટી, કોલેજો અને ઉચ્ચશિક્ષણની અન્ય સંસ્થાઓના શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે તેની વિગતે વાત કરીશું.

2.2 ભારતીય યુનિવર્સિટીઓનું ઐતિહાસિક સર્વેક્ષણ (HISTORICAL OVERVIEW OF INDIAN UNIVERSITIES)

19મી સદીના ઉત્તરાર્ધ (અંત ભાગમાં) યુરોપિઅન અને આંગલભારતીય સંસ્થાઓમાં વધતી જતી જનસંખ્યાની જરૂરિયાત તથા ભારતીયો માટે ઉદારમતવાદી શિક્ષણની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને 1857માં કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ એ ત્રણ સ્થળોએ યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ યુનિવર્સિટીઓ લંડન યુનિવર્સિટીઓના નમૂના પરથી બનાવવામાં આવી હતી. આ (સંસ્થાઓ) ઓછેવત્તે અંશે વિદ્યાર્થીઓ તેમની પરીક્ષામાં સફળ થતાં, વિનિયન, વિજ્ઞાન અને સાહિત્યમાં નિપૂણતા

મેળવવા બદલ, ઉપાધિ આપવામાં સક્ષમ હતી. પ્રારંભિક કક્ષાએ ગ્રંથાલયો તેની સાથે જોડાયેલા ન હોવાથી શિક્ષણ અથવા સંશોધનમાં આ યુનિવર્સિટીઓની કોઈ ભૂમિકા ન હતી. યુનિવર્સિટી અને તેના ગ્રંથાલયની સ્થાપનાનો સમયગાળો 16 થી 50 વર્ષનો (લગભગ) રહ્યો છે. 19 મી સદીના અંત ભાગમાં બે વધુ પંજાબ (1882) અને અલ્હાબાદમાં (1887) યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી. પરંતુ તેમાં ગ્રંથાલયનું અસ્તિત્વ ન હતું. 1919 થી 1930ના ગાળામાં ભારતમાં આઠ નવી યુનિવર્સિટીઓ વિભિન્ન સ્થળોએ ગ્રંથાલયની સુવિધા સાથે અસ્તિત્વમાં આવી. તેઓનો સંપર્ક બ્રિટીશ અને અમેરિકન યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો સાથે હતો. આથી તેમનું વહીવટી માળખું પાશ્ચાત્ય દેશોના ગ્રંથાલયોના નમૂના પર આધારિત હતું.

2.3 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોનો ઉદ્ભવ અને વૃદ્ધિ (GENESIS AND GROWTH OF ACADEMIC LIBRARIES)

19મી સદીમાં સ્થપાયેલ યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથાલયોનો વિકાસ જનહિતેચ્છુ લોકો દ્વારા અપાલેય દાનને આભારી હતો. દા.ત. 1874માં શ્રી પ્રેમચંદ રાયચંદે મુંબઈ યુનિવર્સિટીને ગ્રંથાલયનું મકાન બાંધવા રૂ. 2 લાખનું દાન આપેલ અને 1878માં મકાન તૈયાર થયું. જેનો કબજો ફેબ્રુઆરી 1880 માં લીધો. આવી જ રીતે કલકત્તા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયને પુસ્તકો ખરીદવા માટે 1869માં જોય કિશન મુખર્જીએ રૂ. 5,000/-નું દાન આપેલ હતું. અને ગ્રંથાલયનો આરંભ 1873માં થયો હતો. મદ્રાસ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં પણ આમ જ બનેલ હતું. 1907માં William Griffith તરફથી ગ્રંથાલયની સ્થાપના માટે રૂ. 25,619/- મળેલ. આ યુનિવર્સિટીઓને અધ્યયન અને સંશોધનના કેન્દ્રો ન હતા. પણ માત્ર પરીક્ષા વ્યવસ્થા અને ઉપાધિ પ્રદાન જ તેનું કાર્યક્ષેત્ર હતું. આમ સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત ગોઠવાયેલ ગ્રંથાલયની જરૂરિયાત હજુ સુધી અનુભવાઈ ન હતી. પંજાબ અને અલ્હાબાદમાં પણ યુનિવર્સિટીના વિકાસ માટે ગ્રંથાલયોની મહત્તા વિશે વિચારાયેલ ન હતું. 1902માં ભારતીય યુનિવર્સિટી આયોગ (Indian Universities Commission)ના અધ્યક્ષ Sir Thomas Raleigh તેના અહેવાલમાં જણાવતા સ્પષ્ટ કરેલ છે કે –

“વર્તમાન યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય વિશે કશું કહેવાનું નથી. મદ્રાસ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય તરફ તદ્દન દુર્લભ સેવવામાં આવેલ. બોમ્બે યુનિવર્સિટીમાં પૂર્વીય (Oriental) અને અન્ય પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે પણ સ્નાતકો અને વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ નહિવત થાય છે. કલકત્તા યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય છે અને કલકત્તાના ગ્રંથાલયમાં પુરવણી કરવાના હેતુથી નાણાં પણ ફાળવાયા છે તેનો ઉપયોગ માત્ર સાહિત્યિક શોધ હેતુ સિન્ડિકેટની પરવાનગીથી અધિકૃત વ્યક્તિ કરી શકતા. અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટીમાં ગ્રંથાલય વ્યવસ્થા જ નથી જ્યારે લાહોરને પણ વિશાળ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય નથી.”

આયોગે એવી ભલામણ કરી હતી કે યુનિવર્સિટી અને કોલેજ એ એવા સંદર્ભ ગ્રંથાલયોની સુવિધા ઊભી કરવી જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર અને બુદ્ધિમાન વાચનની ટેવ કેળવી શકે. આ નિરીક્ષણ અને ભલામણોના પરીણામે 1904માં “ભારતીય યુનિવર્સિટીઓનો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો જેને લીધે યુનિવર્સિટી અને સંલગ્ન કોલેજોને બંધારણીય અનુમતી સાથે વ્યવસ્થિત ગ્રંથાલય જાળવવાનું શક્ય બન્યું”

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી 1948-49માં ડૉ. એસ. આર. રાધાકૃષ્ણનના અધ્યક્ષ પદે નિમાયેલ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ આયોગે યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની બિનસંતોષજનક પરિસ્થિતિ વિશે ટિપ્પણી કરતા કહ્યું કે –

“માત્ર થોડાક યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો (પુસ્તકોથી) સુસજ્જ છે. તેમને ફાળવવામાં આવતા નાણાં ઘણુંખરું વ્યાજબી છે. વિદ્યાર્થી તથા શિક્ષકોને ગ્રંથો આપવાની વ્યવસ્થા સક્ષમ છે અને વાચનરૂમની જગ્યા પુરતી છે. પણ બદનસીબે સૌથી વધુ યુનિવર્સિટીઓમાં અને કોલેજોમાં ગ્રંથાલયની સુવિધાઓ અતિકંગાળ જણાઈ હતી.”

યુનિવર્સિટી શિક્ષણ પંચની ભલામણ અનુસાર કુલ ભંડોળના 6.25% અથવા વિદ્યાર્થી દિઠ રૂ. 40/- વાર્ષિકી ધોરણે ગ્રંથાલય માટે નાણાં ફાળવવા જોઈએ. આ ભલામણ અનુસાર એક વિશેષ બિન આવર્તક અનુદાન ગ્રંથાલય સંગ્રહને સુદૃઢ બનાવવામાં દર પાંચ વર્ષે આપવું જોઈએ. તદ્ ઉપરાંત આયોગે એવી ભલામણ કરી કે, ગ્રંથાલય એ યુનિવર્સિટીનું હૃદય છે અને મુક્ત પ્રવેશ પદ્ધતિ, યોગ્ય અને પૂર્ણ લાયકાતવાળા કર્મચારીગણ, પ્રતિદિન કામકાજનો સમય 12 કલાક કે તેથી વધુ સમય માટે

જરૂરી છે. પરંતુ યુનિવર્સિટીના અતિ મહત્વના હિસ્સા તરીકે પ્રોત્સાહિત કરવા આયોગે કોઈ નક્કર સૂચનો આપેલા નથી.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercise)

(1) ભારતીય યુનિવર્સિટી કાયદો ક્યારે અને શા માટે પસાર કરવામાં આવ્યો ?

(2) યુનિવર્સિટી શિક્ષણ આયોગ (1948) ની મુખ્ય ભલામણો કઈ હતી ?

નોંધ : (i) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.

(ii) એકમના અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારો ઉત્તર સરખાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2.4 યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) ની સ્થાપના અને વિકાસ (ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE UGC)

ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્ય ધરાવતા ભારત જેવા રાષ્ટ્રનો રાષ્ટ્રીય વિકાસ તેના આયોજકો અને વહિવટકર્તાઓને ઘણા બધા સંઘર્ષોનો સામનો કરાવે છે. રાષ્ટ્રના વિકાસ અને વિસ્તારમાં શિક્ષણ ચાવીરૂપ હોવાથી ભારત સરકારે શિક્ષણ વ્યવસ્થાને નવું રૂપ આપવાનું 1947માં સ્વાતંત્ર પછી રાષ્ટ્રની જરૂરિયાત મુજબ કરવાનું વિચાર્યું. પૂર્ણ સાક્ષરતા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ પદ્ધતિની સ્વતંત્રતા એ મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. રાષ્ટ્રના આ ઉદ્દેશને પામવા સરકારે નીચે મુજબ કેટલાંક પગલાં લીધા :

- ◆ બાળકો માટે શાળાકીય શિક્ષણ ફરજિયાત ;
- ◆ નિરક્ષણ પ્રૌઢો (વયસ્કો) માટે શિક્ષણ વ્યવસ્થા ;
- ◆ સુવિધાનો પરિમાણાત્મક વિસ્તાર ;
- ◆ માધ્યમિક અને ઉચ્ચશિક્ષણ માટે ગુણાત્મક સુધારા ; અને
- ◆ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વૈજ્ઞાનિક અને તકનીકી શિક્ષણની સુવિધા ;

સ્વાતંત્ર્ય પછીના સમયગાળામાં ઉચ્ચશિક્ષણનું સ્તર સુધારવા જોશીલા પ્રયત્નો કરવામાં આવેલ. ભારત સરકારે નિયુક્ત કરેલ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ આયોગ જેના અધ્યક્ષ ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણનન હતા. તેઓ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને યુનાઈટેડ કિંગડમથી ઓળખાતી સંસ્થાના સભ્ય હતા. ગ્રેટ બ્રિટનમાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની સ્થાપના જુલાઈ 1919માં થઈ અને ત્યારબાદ તેને નમૂનારૂપ ગણીને અન્ય દેશો જેવા કે ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, ભારત, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, ઈઝરાયલ વગેરેમાં સ્થપાઈ.

ભારતમાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની સ્થાપના ડિસે. 1953માં થઈ અને ઉચ્ચ અભ્યાસમાં મૂલ્યો જાળવવા નવે. 1956માં તેને બંધારણીય ઓપ અપાયો. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ તેના અસ્તિત્વના સમયથી જ સ્વાયત સલાહકાર સંગઠન તરીકે કાર્યરત હતું. યુનિવર્સિટીઓને અનુદાન ફાળવણીથી વધુ વ્યાપક કાર્યો તેણે બજાવવાના હતા.

2.4.1 યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના અધિકારો અને કાર્યો (Powers and Functions of the UGC)

યુનિવર્સિટીઓમાં શિક્ષણ, પરીક્ષા અને સંશોધનનને સુનિશ્ચિત કરવા તેની ગુણવત્તા જાળવવા યુનિવર્સિટીઓને તથા અન્ય સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન તથા એકસૂત્રતા જાળવવા જરૂરી પગલાં લેવા

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગને કાયદાકીય અધિકૃતતા આ હેતુની પૂર્તિ માટે આપવામાં આવી છે. આ ઉદ્દેશોની પરિપૂર્તિ માટે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ આ પ્રમાણે કરી શકે છે :

- ◆ યુનિવર્સિટીઓને નાણાંની ફાળવણી અને તેને લગતી પૂછપરછ કરી શકે ;
- ◆ સામાન્ય સેવા અને સવલતોના વિકાસ અને જાળવણી ;
- ◆ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણને સુધારવા ભલામણ કરી શકે ; અને
- ◆ નાણાંના ભંડોળ માટે સલાહ તથા નવી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના વગેરે.

આમ, ભારતમાં ઉચ્ચશિક્ષણ માટે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ કાર્યક્રમો તૈયાર કરે છે. તેના વિશે માર્ગદર્શન આપે છે. આ રીતે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે કેન્દ્રિય યુનિવર્સિટીઓને, બાર માનેલી યુનિવર્સિટીઓ, (Deemed Universities) દિલ્હી યુનિવર્સિટીની સિત્તેર કોલેજો વિશે તથા બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની ચાર કોલેજોને નાણાંકીય સહાય પૂરી પાડે છે. તદ્દુપરાંત જે તે રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓને પૂરક સહાય તેની પાત્રતાને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે.

2.5 શિક્ષણના મુખ્ય આયોગો અને સમિતિઓ (MAJOR COMMISSIONS AND COMMITTEES OF EDUCATION)

ભારતમાં શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાને પુનઃ સંગઠિત કરવા, ભલામણો કરવા, સ્વતંત્રતાની સાથે જ સરકારે વિવિધ આયોગો અને સમિતિઓની નિયુક્તિ કરી શિક્ષણને મહત્વ આપ્યું. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ જે એકમાત્ર મહત્વની સંસ્થા, જેને વૈધાનિક સલાહકાર અને કાર્યવાહક સંસ્થા તરીકે વિશિષ્ટ રીતે નિમવામાં આવેલ જેણે સરકારને સંવિધાનિક જવાબદારી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોની સુધારણામાં પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવેલ છે. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે નિયુક્ત કરેલ ગ્રંથાલય સંબંધિત આયોગો અને સમિતિઓ આ પ્રમાણે છે.

- ◆ ગ્રંથાલય સમિતિ (1957)
- ◆ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન સમીક્ષા સમિતિ (1961)
- ◆ શિક્ષણ આયોગ (1964-66)
- ◆ મેહરોત્રા સમિતિ (1983)
- ◆ યુનિવર્સિટીઓ/ગ્રંથાલયો માટે રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિ પરની સમિતિ INFLIBNT (1988)
- ◆ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમ વિકાસ સમિતિ (1990-93)

2.5.1 ગ્રંથાલય સમિતિ (The Library Committee)(1957)

1956માં સંસદના કાયદા દ્વારા યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની સ્થાપના પછી તેના પ્રથમ અધ્યક્ષ ડૉ. સી. ડી. દેસમુખે યુનિવર્સિટી અને માનવ શરીરની અનુરૂપતા ચકાસતા જણાવેલ હતું કે યુનિવર્સિટીઓનું શરીર વિદ્યાર્થીઓથી બને છે જેમાં સંચાલન મસ્તિષ્ક છે, શિક્ષકો આત્મા છે તથા ગ્રંથાલય હૃદયનું કામ કરે છે.

અસરકારક પગલાં લેતા યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ પ્રારંભિક રૂા. એક લાખનું અનુદાન કોલેજ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોને આપ્યું. તેનો હેતુ યુનિવર્સિટીઓમાં ગ્રંથાલય સવલતો સુદૃઢ બનાવવાનું તથા ઉચ્ચ અભ્યાસની સંસ્થાઓનો વિકાસ થાય તે હતો. આનાં પ્રથમ પગલા તરીકે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ 1957 માં ડૉ. એસ. આર. રંગનાથન અધ્યક્ષપણામાં ગ્રંથાલય સમિતિની નિમણૂક કરી હતી. આ સમિતિના અન્ય સભ્યો પ્રોફેસર એસ. બસીરુદ્દીન, કે. એસ. હિન્ગવે, બી. એસ. કેશવન અને એસ. પાર્શ્વરથી હતા. આ સમિતિ “રંગનાથન સમિતિ” તરીકે જાણીતી હતી.

ભારત સરકારે પહેલી વખતે જ વ્યવસાયિક ગ્રંથપાલો પાસેથી સૂચનો લીધા હતા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોના ભંડોળ, સેવા અને નિમ્નસ્તરની સવલતોથી આ સમિતિને તેના અભ્યાસથી ઘણી નિરાશા સાંપડી. આ સમિતિને તેના અભ્યાસના તારણો જણાવવા એક ચર્ચા સભાનું દિલ્હીમાં 4-7 માર્ચ, 1959માં આયોજન કરેલ. જેનો વિષય, “Work Flow on University and College Libraries” હતો.

1959માં આ સમિતિએ પોતાના અહેવાલમાં ભારપૂર્વક ભલામણ કરતા આ મુદ્દાઓને આવરી લીધેલ. ગ્રંથાલય નાણાં ભંડોળ, પુસ્તક ખરીદી, વાચનભૂખ વિકસાવવાના પ્રયત્નો, આંતર ગ્રંથાલય લેવડ-દેવડની સગવડ, નકલો કાઢવી (Photocopying), સંદર્ભો અને અનુલય સેવા, માઈક્રોફિલ્મ, સંગ્રહ, મુક્ત પ્રવેશ-પદ્ધતિ, ગ્રંથાલયોના સહકારને લક્ષમાં રાખીને પુસ્તકો તથા ક્રમિક પ્રકાશનોની સંઘસૂચિઓ, ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓ, મકાન અને રાચરચિલું.

ગ્રંથાલય ભંડોળ વિશે સમિતિના મતાનુસાર વિદ્યાર્થીદીઠ રૂ. 15 અને સંશોધનાર્થી / શિક્ષકદીઠ રૂ. 200 ફાળવવા જોઈએ. નવી યુનિવર્સિટી શરૂ અથવા હયાત યુનિવર્સિટીમાં નવું ભવન વિકસાવવા વિશેષ ભંડોળની ફાળવણી થવી જોઈએ. જ્યારે કુળાવો અથવા અન્ય અકલ્પનીય બનાવો બને ત્યારે આ વ્યવસ્થાને સમયાંતરે સુધારવી જોઈએ.

ગ્રંથાલય સમિતિએ એવું પણ સૂચવેલ છે કે ગ્રંથાલય ભવનોમાં શિક્ષણના માનકો, પરિક્ષા તથા સંશોધન વિશે એક અલગ સમિતિની નિમણૂક થવી જોઈએ. યુનિવર્સિટીએ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે પૂર્ણ સમયના અધ્યાપકોની નિમણૂક કરવી, ગ્રંથપાલોની ખંડ સમયની સેવા લેવાનું રાખવું જોઈએ નહીં. ગ્રંથપાલો પાસે નિયત કરેલ વ્યવસાયિક લાયકાતો હોવી જોઈએ. વધુમાં સમિતિના મત અનુસાર ગ્રંથાલયના કર્મચારીઓના પગાર ધોરણો તથા દરજ્જો (હોદ્દો) શિક્ષકો તથા સંશોધકોની સમકક્ષ હોવો જોઈએ.

ગ્રંથાલય સમિતિએ કરેલી ઉપરોક્ત ભલામણો યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોના ઉત્કર્ષ માટે સ્વિકૃત ધોરણો તરીકે સ્વીકાર્યા છે. ભલામણોના સ્વીકારથી ગ્રંથાલયના સ્વીકારમાં વિઘ્ન ના રહ્યું. વિકાસનો રસ્તો સાફ થયો. કેટલીક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ આ ભલામણોનો સફળતા પૂર્વક સ્વીકાર કરી અમલ કર્યો. પણ કેટલાક તેનો સ્વીકાર કરી શક્યા નહીં. શિક્ષણ એ રાજ્ય સરકારની જવાબદારી હોવાથી યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની ગ્રંથાલય સમિતિ (1957)ની ભલામણોનું અમલીકરણ બંધનકર્તા કરવા મુનાસીફ ન માન્યું.

2.5.2 ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની સમીક્ષા સમિતિ (1961) (Review Committee on Library Science)

1960ના સમયગાળા દરમ્યાન ઘણી ઓછી યુનિવર્સિટીઓ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના પ્રમાણપત્ર, ડિપ્લોમાં અને સ્નાતક કક્ષાના વર્ગો ચલાવતા હતા. આમાં, પ્રવેશના નિયમો, ન્યૂનતમ લાયકાત, અભ્યાસક્રમ, પ્રાયોગીક તાલીમ અથવા શિક્ષણની ગુણવત્તામાં એકસૂત્રતા ન હતી. આપણા દેશમાં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનમાં લાયકાત ધરાવતા પ્રોફેસરો હતા નહીં. આથી ગ્રંથપાલો જ ખંડ સમયના પ્રાધ્યાપક તરીકે ગ્રંથાલય ભવન (School) માં ભણાવતા. આ રીતે શિક્ષણ અને ગ્રંથાલય બંનેના કાર્યોને નુકશાન થતું.

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની ગ્રંથાલય સમિતિ (1957) ની ભલામણ મુજબ 1961માં ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનની સમીક્ષા સમિતિની રચના કરવામાં આવી. જેના અધ્યક્ષ પદે ડૉ. એસ. આર. રંગનાથન હતા. આ સમિતિના અન્ય સભ્યો, ડૉ. સી. પી. શુક્લા, કે. એ. ઈશાક, એસ. બસિરુદ્દીન, પી. એન. કૌલા, બી. એસ. કેશવન, ડૉ. જે. એસ. શર્મા અને પ્રોફેસર એસ. દાસ ગુપ્તા હતા. અને મંત્રી તરીકે ડૉ. પી. જે. ફિલીપ હતા.

ગ્રંથાલય ભવનો (School) માં શિક્ષણ, પરિક્ષા, સંશોધનની ગુણવત્તાને જાણવવા, ભલામણો કરવાની જવાબદારી સમીક્ષા સમિતિ (Review Committee) નું હતું. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના વિવિધ સ્તરના દરેક અભ્યાસક્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ માટેની લાયકાતના ધોરણો નિશ્ચિત કરવાનું કામ આ સમિતિનું હતું. આ સમિતિએ પરીક્ષા સંચાલન માટેની માર્ગદર્શિકા તથા તેમાં ઉત્તીર્ણ થવાના ન્યૂનતમ માનકો “Standards” સૂચવ્યા.

આ સમિતિએ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) ને 1962માં અહેવાલ આપ્યો, તે ;

- ◆ ગ્રંથાલય શિક્ષણના ઉદ્દેશોનું વર્ણન ;
- ◆ યુનિવર્સિટીમાં પ્રમાણપત્ર સ્તરના અભ્યાસક્રમો નહીં ચલાવવા અનુરોધ ;
- ◆ સ્નાતક અને અનુસ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમોની માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવી ;
- ◆ માન્ય ગ્રંથાલયોમાં પ્રવેશ પહેલાંની છ માસની તાલીમનું સૂચન ; અને

- ◆ ભલામણ મુજબ શિક્ષક-વિદ્યાર્થીનું પ્રમાણ પૂર્વ સ્નાતક કક્ષાએ 1 : 10 અને અનુસ્નાતક કક્ષાએ 1 : 5 નું હોવું જોઈએ.

આ સમિતિએ ભારપૂર્વક ભલામણ કરતા જણાવેલ છે કે યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન ભવન અને ગ્રંથાલય વચ્ચે સુમેળ ભર્યો સહકાર હોવો જોઈએ. વધુમાં ભારપૂર્વક જણાવતા ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના શિક્ષકોએ ગ્રંથાલયમાં થોડો સમય માટે કામ કરવું જોઈએ. અને ગ્રંથપાલોએ શૈક્ષણિક હિતમાં અભ્યાસક્રમમાંથી થોડાક વ્યાખ્યાયનો આપવા જોઈએ. પરંતુ આ સમિતિએ ગ્રંથાલય કર્મચારીઓને ખંડ સમયના શિક્ષકો તરીકે ભરતી કરવાની બાબત નકારી કાઢી છે. (પૂર્ણ સમયના શિક્ષકો હોવા જરૂરી છે) એવું પણ જણાવેલ છે કે, શૈક્ષણિક અને વહિવટી બાબતોમાં યુનિવર્સિટીમાં અન્ય શિક્ષકોની સમકક્ષ ગ્રંથાલય વિજ્ઞાનના શિક્ષકોને ગણવા જોઈએ. આ સમીક્ષા સમિતિની તમામ ભલામણો યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) ગ્રંથાલય ભવન (Schools) માટે સ્વીકારી છે. ગ્રંથ વિજ્ઞાનની સમીક્ષા સમિતિનો અહેવાલ “Library Science in Indian Universities” ના મથાળા હેઠળ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે 1965માં પ્રસિદ્ધ કરેલ હતો.

2.5.3 શિક્ષણ આયોગ (1964-66) (Education Commission) (1964-66)

રાધાકૃષ્ણન આયોગની ભલામણોને અનુસરીને ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ દ્વારા યુનિવર્સિટીને અપાયેલ ઉદાર અનુદાન છતાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયની પરિસ્થિતિ સંતોષજનક ન હતી. યુનિવર્સિટીઓએ ગ્રંથાલયના વિકાસ અને ગ્રંથાલય સેવાઓ માટે પૂરતા નાણાંની જોગવાઈઓ કરી ન હતી. જુલાઈ 1964માં પ્રો. ડી. એસ. કોઠારીના અધ્યક્ષપણા નીચે ભારત સરકારે “શિક્ષણ આયોગની” રચના કરી જેનો હેતુ ગ્રંથાલય અને શિક્ષણ વ્યવસ્થાના મૂલ્યાંકન માટે હતો. આ આયોગે, “કોઠારી આયોગ” તરીકે (1964-66) ઓળખાઈ છે. આ આયોગના અંતિમ અહેવાલમાં જણાવ્યા અનુસાર.....

“ગ્રંથાલયની અવગણના અથવા તેને નિમ્ન પ્રાથમિકતા આપવાથી વધુ નુકશાન બીજું કોઈ હોઈ ન શકે. કોઈ નવી કોલેજ, યુનિવર્સિટી અથવા ભવન, પૂરતાં પ્રમાણમાં ગ્રંથાલયને પુસ્તકો સંખ્યામાં પૂરાં પાડ્યા સિવાય શરૂ થઈ શકે જ નહીં.”

કોલેજ અને યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતાં એવું જોવા મળે છે કે, ગ્રંથાલય સેવાની જરૂરત પણ ઉત્તરોત્તર વધે છે. પૂર્વસ્નાતક, અનુસ્નાતક, સંશોધક તથા શિક્ષકોની વિવિધ જરૂરિયાત માટે ગ્રંથાલય કર્મિઓએ તૈયાર રહેવું પડશે. આ આયોગને એવું જણાય છે કે ક્ષેત્રના નવા વિકાસને લક્ષમાં રાખીને યુનિવર્સિટીના શિક્ષકો તથા સંશોધકોને પ્રલેખન, સૂચિકરણ તથા સારાંશ જેવી સેવાઓ પૂરી પાડવી જરૂરી છે. વધુમાં જાત અભ્યાસ, પુસ્તકોની વ્યાખ્યાનો, પુસ્તકોની સુલભતા, દિવસોમાં કામના કલાકોનું વિસ્તરણ, પાઠ્યપુસ્તકોની વધુ પ્રતો (નકલો), સામયિકો માટે અલગ વિભાગ, સંદર્ભ પુસ્તકો, સંશોધન કાર્ય જે વિદ્યાર્થીઓને ગ્રંથાલયની મુલાકાત લેવા પ્રેરણા આપે. વાચનક્ષમતામાં વધારો કરે અને ગ્રંથાલયોની સેવાના ગુણવત્તામાં વધારો કરે.

રાધાકૃષ્ણન સમિતિએ ગ્રંથાલય અંદાજપત્રમાં વાર્ષિક નાણાંકીય જોગવાઈ કોલેજ અથવા યુનિવર્સિટીના કુલ શૈક્ષણિક બજેટના 6.25% અથવા રૂ. 40/- વિદ્યાર્થીદીઠ ફાળવવામાં આવે તેવી ભલામણો કરી.

કોઠારી આયોગે પણ નાણાં વિષયક માર્ગદર્શન આપેલ છે.

“એક માપદંડ તરીકે યુનિવર્સિટીએ કુલ ભંડોળના પ્રતિવર્ષ રૂ. 25 વિદ્યાર્થીદીઠ અને અધ્યાપકદીઠ રૂ. 300/- અથવા 6.5% થી 10% યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયના વિકાસને લક્ષમાં રાખીને ખર્ચવા જોઈએ.”

આયોગે એવું પણ જણાવ્યું છે કે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) એ શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયો માટે અલગથી વિદેશી હુંડીયામણની ફાળવણી કરવી જોઈએ. અર્થાત્ કોઠારી આયોગની ભલામણોથી શૈક્ષણિક ગ્રંથપાલો બહુ રાજ ન હતા. આ લોકોનું માનવું હતું કે સાહિત્યના પ્રસાર અને પુસ્તકોની કિંમતમાં થતા વધારાને ધ્યાનમાં રાખી ડો. રાધાકૃષ્ણન આયોગની ભલામણ મુજબ વિદ્યાર્થીદીઠ રૂ. 40 ના બદલે રૂ. 25 જેટલા ઓછા કરવા ન જોઈએ. વધુમાં આલોચના કરતા જણાવ્યું છે કે ગ્રંથાલયના વિકાસ માટે પૂરતું ભંડોળ આપવામાં રાજ્ય સરકારે રસ દાખવ્યો નહીં અને તેને લગતા પગલાં પણ લેવામાં આવ્યા નહીં.

2.5.4 મેહરોત્રા સમિતિ (1983) (Mehrotra Committee) (1983)

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે ડિસે. 24, 1983 ના રોજ એક સમિતિ નિયુક્ત કરી. જેના અધ્યક્ષ પદે પ્રો. આર. સી. મેહરોત્રા, પ્રતિષ્ઠિત પ્રાધ્યાપક, રાજસ્થાન યુનિવર્સિટી, જયપુરના હતા. જેનો હેતુ યુનિવર્સિટી અને કોલેજના પ્રધ્યાપકોના પગાર ધોરણો, તેમની સેવા/વ્યવસાયિક વિકાસ વિશે વિચારણા કરવાનો હતો. ભારત સરકાર સાથે પરામર્શન પછી ઓક્ટોબર, 1985માં યુનિવર્સિટી આયોગ આ મેહરોત્રા સમિતિને ગ્રંથપાલના તથા શારીરિક શિક્ષણ નિયામકોના પગાર ધોરણના સુધારણા વિશે પણ વિનંતી કરી. ગ્રંથપાલના પગાર ધોરણોના સુધારા વિશે આ સમિતિએ 3જી સપ્ટેમ્બર, 1986 ના રોજ તેનો અહેવાલ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગને સુપરત કર્યો. જ્ઞાનના પ્રચાર, પ્રસારમાં ગ્રંથપાલનું મહત્ત્વ પિછાણતાં મેહરોત્રા સમિતિએ ગ્રંથપાલની ફરજો વિશે ચર્ચા કરી. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના બદલાતા જતા ચિત્ર તથા તદ્દન નવી માહિતી તથા પ્રચારની તકનીકી વ્યવસ્થા વિશે વિચાર્યું. વિભિન્ન સ્તર પર ગ્રંથપાલોની સેવા તથા તેની લાયકાતના ધોરણો, તેની ગુણવત્તા સુધારણા અને તેઓને સોંપાતી ફરજોને લક્ષમાં રાખીને મેહરોત્રા સમિતિએ ગ્રંથપાલના પગાર ધોરણો વિશે ભલામણો કરી. ગ્રંથપાલોને આગળ વધારાવી તક, લાયકાત વધારવા અનુકૂળ સગવડ, તેમના જ્ઞાનમાં અદ્યતન જાણકારી મેળવવા તેમને આધુનિક માહિતીપ્રદ બનવા તથા નવી તકનીકી જાણકારી મેળવવાની તક વિશે ભલામણો કરી છે.

આ સમિતિએ ગ્રંથપાલની ભરતી માટેની લાયકાતના ધોરણો વિશે ચર્ચા કરી છે. વ્યાપક પસંદગી થઈ શકે તે અંગે અર્થાત્ M.Phil અથવા Ph.D. ને ભરતી માટે અનિવાર્ય ગણવામાં આવેલ નથી. પરંતુ વ્યાખ્યાતાઓ, મદદનીશ ગ્રંથપાલો, પ્રલેખન અધિકારીઓ અને કોલેજના ગ્રંથપાલો માટે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની રાષ્ટ્રીય પાત્રતા કસોટી (NET) પસાર કરવી જરૂરી છે. જેથી નવોદિતોને જરૂરી ગુણવત્તા મળી રહે. પ્રત્યેક નાણાકીય વર્ષના અંતે ગ્રંથપાલોએ પોતાનો સ્વ પરીક્ષણ અહેવાલ તૈયાર કરવો જરૂરી છે. ગ્રંથાલયના ઉપભોક્તા દ્વારા પરિક્ષણને પણ વિચારણામાં લેતા ગ્રંથપાલની કામગીરી વિશે જાણી શકાય. ગ્રંથપાલોની બઢતી (Promotion) વખતે તેમણે લીધેલ વધારાની લાયકાતો સાથે જોડવી જોઈએ. સમિતિએ એવું સૂચવેલ છે કે ગ્રંથપાલોને ફરજ પરની રજાઓ આપવી જોઈએ જેથી તેઓ ઉનાળુ અભ્યાસક્રમ શાળા, કાર્યશાળાઓ, સેમીનારો વગેરેના લાભની તકો મેળવી શકે. જેથી આધુનિક વિકાસ સાથે તેઓ જોડાઈ શકે.

ભારત સરકારે મેહરોત્રા સમિતિની ભલામણો સ્વીકારતા કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓના અધ્યાપકોના સુધારેલ પગારધોરણો અને લાયકાતના ધોરણોમાં સુધારણા તેમજ તેના અમલીકરણ અંગેના આદેશો, ક્રમાંક એફ-1-21/87-U-1 તા. 22 જુલાઈ, 1988 થી લાગુ પડ્યા. વિવિધ સ્તર પર ગ્રંથપાલોને સોંપાતી ફરજો ગ્રંથપાલોના પગાર ધોરણો, કારકિર્દી વિકાસ, બઢતી, સુધારેલ પગારની શરતો, ભરતી અને લાયકાત, નિરંતર શિક્ષણ અને કામગીરીનું મૂલ્યાંકન, અજમાયશી સમય સાથે સેવાની શરતો, બિનવેકેશન, નિવૃત્તિ વયમર્યાદા, વ્યવસાયિક નીતિમત્તાના ધોરણો, ફરીયાદ તથા નિરાકરણ વિધી તથા પગાર નિર્ધારણના નિશ્ચિત નિયમો અંગે ભલામણો કરી હતી.

કચેરીના આગલા ક્રમાંક એફ-1-96/8(CP/MP) તા. 31 ઓગસ્ટ, 1984ને અવરોધતા ક્રમાંક એફ-1-9/89(CPP-1) તા. 20 ફેબ્રુઆરી, 1990ના રોજ જારી થયો હતો જેનો વિષય હતો, “ગ્રંથપાલોની લાયકાત તથા દરજ્જો (Grades)” તા. 1 લી જાન્યુઆરી, 1986 થી લાગુ પડે તે રીતે ગ્રંથપાલોની વિવિધ જગ્યાઓની ભરતી માટે ન્યૂનતમ લાયકાતના ધોરણો અને પગાર ધોરણોને સંવર્ધિત કરવામાં આવ્યા. ત્યારથી યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોએ ગ્રંથપાલ, નાયબ ગ્રંથપાલ, મદદનીશ ગ્રંથપાલ, પ્રલેખન અધિકારી અને કોલેજ ગ્રંથપાલોની જગ્યાઓની ભરતી માટેના જાહેરાતમાં સુધારેલ પગાર ધોરણો અને સુધારેલ લાયકાતો આપવાનું શરૂ કર્યું.

2.5.5 યુનિવર્સિટીઓ / ગ્રંથાલયો માટે રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિની સમિતિ (1988) (Committee on National Network System for Universities / Libraries) (1988)

આયોજન પંચે સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (1985-90) ડૉ. એન. સેસાગીરી, અધિક સચિવ, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ઇલેક્ટ્રોનિક્સના અધ્યક્ષ પદ નીચે એક કાર્યશીલ સમૂહ (Working Group) બનાવેલ જેનો હેતુ ગ્રંથાલય સેવા અને માહિતી વિદ્યાનું આધુનિકરણ કરવાનું હતું. જેણે એવું સૂચવ્યું કે ઇ.સ. 2000/-

સુધીમાં ભારતના બધા જ વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોનું કમ્પ્યુટર નેટવર્કનું આંતરજોડાણ થવું જોઈએ.

1988માં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ ત્યારના અધ્યક્ષ પ્રો. યશપાલના વડા-પણા હેઠળ રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિ સમિતિની રચના કરી. (Committee on National Network System) જેણે ગ્રંથાલય માહિતી કેન્દ્રો યુનિવર્સિટીઓ, માનેલી (Deemed) યુનિવર્સિટીઓ, રાષ્ટ્રની અગત્યની સંસ્થાઓ, UGC ના માહિતી કેન્દ્રો, સંશોધન વિકાસ સંસ્થાઓ અને કોલેજોમાં વિશિષ્ટ સંયોજન (Networking) કરવાનું સૂચવેલ છે. આ સમિતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તમાન સંસાધનોની વહેંચણી અને મહત્તમ ઉપયોગ તથા નક્કલખોરી ખાળવા જેથી કરીને સાહિત્યની વિશાળ શ્રેણીઓ મેળવી શકાય. 24 ડિસેમ્બર 1988નાં રોજ પહેલી જ વાર મળેલ સમિતિએ કાર્યકારી જૂથ તૈયાર કર્યું. જેણે ત્રણ મહિનાની અવધિમાં “Information and Library Network” (INFLIBNET) ની રચના કરવાનું સૂચવ્યું. આ સમૂહના સભ્યો નિષ્ણાતો, કેટલાક પ્રતિનિધિત્વ સંગઠનો, ગ્રંથાલયો, માહિતી કેન્દ્રો, કમ્પ્યુટર સંચાર માધ્યમો વગેરે હતા. તેઓએ પોતાનું કામ 2 જુન, 1988 થી શરૂ કરી 31 ઓગસ્ટ, 1988 ના રોજ પુરું કર્યું. આ કાર્યકારી જુથે નીતિ વિષયક પ્રલેખોનું આવલોકન કર્યું. જે મુજબ :

- ◆ વૈજ્ઞાનિક નીતિવિષયક ઠરાવ અને ટેકનોલોજીનું નિતિવિષયક નિવેદન ;
- ◆ શિક્ષણ પરની રાષ્ટ્રીય નીતિ ; અને
- ◆ સૂચિત ગ્રંથાલય અને માહિતી પદ્ધતિની રાષ્ટ્રીય નીતિ.

આ સમિતિએ ગ્રંથાલય અને માહિતી કેન્દ્રો અને તેના વિકાસ કાર્યક્રમોના આધુનિકરણ માટે પ્રયત્નોને લક્ષમાં લીધા, જેમ કે NISSAT, NIC, DESINET, ERNET, CALIBNET, DELNET AND CSRNET કાર્યકારી જૂથે અન્ય વિગતો આવરી લીધી જેવી કે માહિતી અને સેવાઓ, INFLIBNET સંસ્થા, માહિતી કાર્યના માનકીકરણ, જરૂરી અનુપ્રયોગ, સોફ્ટવેર, કમ્પ્યુટર હાર્ડવેર, તકનીકી વિશેષજ્ઞતા (Specialization), Network માનવશક્તિ અને તાલીમની જરૂરિયાત, સંચાલનની ગોઠવણી, ગોઠવણીનો અમલ અને સૂચિતાર્થ પડતર (Cost Implications) INFLIBNET વિશે એકમ-13 માં વધુ જાણવા મળશે.

2.5.6 ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1990-93) (Curriculum Development Committee on Library and Information Science) (1990-93)

સાતમી યોજનાના સમયગાળામાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ UGC એ અભ્યાસક્રમની નિયમીકરણને નવો ઓપ આપવાનો પ્રારંભ કરી સમાજની જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખી શિક્ષણની સંબંધને 1986માં ઘણો અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન કેન્દ્રો શરૂ કરવામાં આવ્યા. જે વર્તમાન પાઠ્યપુસ્તક મંડળોની સમીક્ષા અને તેને આધુનિક બનાવવા પરિવર્તન કરી નમૂનારૂપ બનાવવા પ્રયત્નશીલ હતા. માર્ચ-27, 1989ના રોજ અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિએ નમૂનારૂપ 20 વિદ્યાશાખાના અભ્યાસક્રમોની સુધારણા કરી. એવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા કે શિક્ષણનું સમાજ સાથે સાતત્ય જળવાય અને દરેક વિદ્યાશાખામાં આધુનિકરણ કરવા છતાં અર્થસભર પણ હોય. ઘણી યુનિવર્સિટીઓએ અને કોલેજોએ નવા સંરચીત અભ્યાસક્રમને અપનાવી લીધો હતો.

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની પેનલ એ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન (LIS) ના અભ્યાસના 8 અભ્યાસક્રમોનું આધુનિકરણ માટેની ભલામણથી સપ્ટેમ્બર, 1990માં અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (CDC) નું ગઠન થયું. આ સમિતિના સભ્યપદે પ્રો. પી એન કૌલા, પ્રો. એસ. જી. મહાજન, પ્રો. એ. કે. આનંદ, ડૉ. પી. કે. મહાપાત્ર, ડૉ. આઈ. કે. રવિચન્દ્ર રાવ અને અધ્યક્ષ તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથપાલ વિજ્ઞાન વિભાગ, અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી અથવા તેના પ્રતિનિધી અને યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના ડૉ. ઓ. પી. ગુપ્તા હતા.

અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના 69 વિભાગો (Departments)ને અભ્યાસક્રમ તેના શિક્ષણ અને અન્ય સંબંધિત પાસાઓને લગતી પ્રશ્નાવલી મોડલ 24 યુનિવર્સિટીઓએ આ પ્રશ્નાવલીઓનો પ્રતિભાવ આપ્યો. ડિસે. 1990 અને જાન્યુ. 1992 વચ્ચે પાંચ મિટીંગો યોજવામાં આવી. 12 ફેબ્રુઆરી, 1991 અને 19 માર્ચ, 1993ના રોજ કાર્યશાળાનું આયોજન થયું. આમાં ભાગ

લેનારાઓમાં વિવિધ સંસ્થાઓના ગ્રંથપાલો અથવા કેટલીક યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યાપકો હતા.

આ સમિતિએ સ્વતંત્ર ભારતમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન શિક્ષણના વિકાસનું ઐતિહાસિક સર્વેક્ષણ કર્યું. અને ગ્રંથાલય અને માહિતી વિભાગના શિક્ષણની વર્તમાન સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન ભવનોને અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિએ કેટલાક સૂચનો કર્યા. પ્રવેશનીતિ, પ્રવેશ માટેની યોગ્યતા કસોટી, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, કાર્યાનુભવ, શિક્ષણની પદ્ધતિ અને માધ્યમ, અધ્યયન સાધનોનો ઉપયોગ. વધુમાં સમિતિ ભારતપૂર્વક જણાવતા ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગ માટે ઓછામાં ઓછી સગવડ, ગ્રંથાલય વ્યવસ્થા અને કાર્યશાળા સહ માહિતી વિશ્લેષણની પ્રયોગશાળા, શિક્ષક અને બિનશિક્ષક કર્મચારીઓની સંખ્યા અને યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ દ્વારા નિયત કરેલ લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકોની ભરતી સંબંધિત મૂળ અભ્યાસ અને વૈકલ્પિક અભ્યાસ સાથે નવા અભ્યાસક્રમનું નિરૂપણ એ સમિતિનું ખૂબ જ મહત્વનું યોગદાન હતું. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની સમીક્ષા સમિતિ (1965) ની ભલામણો અને UGC ની ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની પેનલ (1982), અનુસંધાને અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (CDC) એ દરેક યુનિવર્સિટીએ અલગ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગને અલગ ગ્રંથાલય અંગે આગ્રહ પૂર્વક જણાવ્યું. આ વિભાગમાં વધુ અધ્યાપકોની ભરતી કરવા જણાવ્યું. ઓછામાં ઓછી એક જગ્યા પ્રોફેસરની એમ.એલ.આઈ.એસ.સી. (MLISC) અભ્યાસ માટે પૂર્ણ સમયના શિક્ષકો અને ઓછામાં ઓછો એક રીડર ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગ માટે તેમજ અધ્યક્ષ પદની ભલામણ કરવામાં આવી.

ભારતમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બદલવા લાગ્યું. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) એ INFLIBNET ની શરૂઆત કરી. ઘણાં શૈક્ષણિક અને વિશિષ્ટ ગ્રંથાલયોમાં વિવિધ આધુનિક કાર્યક્રમ માહિતી અને પ્રત્યાયન ટેકનોલોજીના સાધનો ઉપયોગ ગ્રંથાલય કમ્પ્યુટીકરેશન સેવાઓ માટે, CD ROMs અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય ડેટાસંપુટ, પ્રતિનિર્માણ (સેવાઓ), સૂક્ષ્મ કૃતિઓ, સ્થાનિક અને બહુવિસ્તારીય નેટવર્ક, (LAN and WAN) આ બધી જ બાબતોને લક્ષમાં રાખતા અભ્યાસક્રમમાં સુધારણાં અને ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના અદ્યતન સાધનોના ઉપયોગ માટે સક્ષમ કર્મચારીગણ અને અસરકારક સેવા પૂરી પાડવા જરૂરી ગણાય. તેથી, અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગના વિકાસ માટે ભલામણો કરતાં જણાવ્યું :

- ◆ મૂળભૂત સાધનસામગ્રી મેળવવા પ્રારંભિક રૂા. 25 લાખનું અનુદાન ;
- ◆ PC-AT અથવા PC-XT, જોઈતા અનુકૂળ સોફ્ટવેર માટે રૂા. 1 લાખ ; અને
- ◆ યુનિવર્સિટીઓએ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન વિભાગને અન્ય વિજ્ઞાન વિભાગની સમકક્ષ ગણી સાધનસામગ્રી અનુદાન ફાળવવા માર્ગદર્શન આપવું.

2.5.7 રસ્તોગી સમિતિ (1997-98) (Rastogi Committee) (1997-1998)

યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોના શૈક્ષણિક કર્મચારીઓના પગાર ધોરણમાં સુધારા અને કારકિર્દી ઉન્નતિ વિશે વિચારણા કરવા યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ પ્રો. આર. પી. રસ્તોગીના અધ્યક્ષપદ નીચે 1997માં એક સમિતિ નિયુક્ત કરી. આ સમિતિની ભલામણોને લક્ષમાં લઈને માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયે તેના ક્રમાંક તા. 22/97-U.1 તારીખ 27 જુલાઈ, 1998 થી શિક્ષકો, ગ્રંથપાલો અને શારીરિક શિક્ષણના શિક્ષકોના પગારધોરણમાં સુધારો કર્યો. આ મંત્રાલયે પછીથી સ્પષ્ટીકરણ કરતો પત્ર ક્રમાંક 1-22/97-U.1 તારીખ 24 માર્ચ, 1999 માં ગ્રંથપાલ અને શિક્ષકોનાં પગારમાં સમાનતા લાવવા સાથે તેના કારકિર્દી ઉન્નતિ, પુનઃ રોજગાર અથવા નોકરીમાં વધારો અને પગાર ધોરણ ઠરાવ વગેરે અંગે બહાર પાડ્યો. આ વિષંગતતા અને ભેદ નીચે જણાવેલ છે :

સમાનતા : (Parity) : નાયબ અને મદદનીશ ગ્રંથપાલને વહિવટી કર્મચારીગણ નાયબ અને મદદનીશ કુલ સચીવને સમકક્ષ ગણવા.

કારકિર્દી ઉન્નતિ યોજના : (Career Advancement Scheme) :

મેહરોત્રા સમિતિ અનુસાર મદદનીશ ગ્રંથપાલ તેના પગાર ધોરણ રૂા. 2200-4000 તેની સેવાના

આઠ વર્ષ પછી રૂા. 3000-5000 ના સિનિયર સર્કલ માટે યોગ્ય ગણાય. જ્યારે મદદનીશ ગ્રંથપાલ તરીકે તેની સેવાના 16 વર્ષ પછી મળી શકે. વ્યાખ્યાતા Ph.D હોય તો સમયગાળો ઘટાડીને સિનિયર સ્કેલ માટે છ વર્ષનો અને સિલેક્શન ગ્રેડ માટે 13 વર્ષનો કર્યો. જેઓ M.Phil/Ph.D. પદવી હોય તો વધારાનો ઈજાપો આપવો. આ યોજના માત્ર શિક્ષકોને જ લાગુ પડે છે. અને તેને વધુ આકર્ષિત બનાવી. પરંતુ માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલયે તેના પત્રાંક તા. 24, માર્ચ 1999 થી જો ગ્રંથપાલ હોય તો આ જોગવાઈને રદ કરેલ છે.

નિવૃત્તિ વય : (Age of Superannuation) : યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલો અને શિક્ષકોની નિવૃત્તિ વયમર્યાદા 62 વર્ષ કરાઈ પણ નાયબ અને મદદનીશ ગ્રંથપાલ માટે નકારવામાં આવી.

પુનઃ નોકરી અને વિસ્તાર : (Re-employment and Extension) :

આ યોજનામાં શિક્ષકોની 62 વર્ષની નિવૃત્તિ વયમર્યાદા પછી પુનઃ નોકરીમાં રાખી શકાય પરંતુ નાયબ અને મદદનીશ ગ્રંથપાલોને નહીં.

નાયબ ગ્રંથપાલોના પગાર નિર્ધારણ (Pay Fixation For Deputy Librarians)

નાયબ ગ્રંથપાલોના પગાર ધોરણ રિડર સમકક્ષ મુક્યા પરંતુ સેવાના પાંચવર્ષ પૂરાં થયા બાદ રૂા. 14,940/- માં પગાર નિર્ધારણનો લાભ નકારવામાં આવ્યો.

સીધી ભરતી માટે કાર્યાનુભવ : (Work Experience For Direct Recruitment)

યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલની જગ્યાની સીધી ભરતીમાં કાર્યાનુભવમાં વિસંગતતા જણાય છે. યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરની જગ્યાની સીધી ભરતીમાં રિડર સાથે દસ વર્ષનો કાર્યાનુભવ ઈષ્ટ ગણાય. વસ્તુ સ્થિતિ જોતા યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલની સીધી ભરતીના કિસ્સામાં નાયબ ગ્રંથપાલના કાર્યાનુભવમાં વધારો કરીને 13 વર્ષનો કરવામાં આવ્યો.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથપાલોએ તેમની પોતાની જાતને બધી જ બાબતોમાં શિક્ષકોની સમકક્ષ ગણી વિસંગતતાઓ દૂર કરવા યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગમાં તેવી જ રીતે મંત્રાલયમાં પણ તેમના કેસની રજુઆત કરી છે. પરંતુ હજુ સુધી કોઈ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો નથી. તે હજુ પણ પ્રક્રિયામાં છે અને ગ્રંથપાલો તેની સમકક્ષ ગણાશે તે માટે આશાવાદી છે.

2.5.8 અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિ (1997-2001) (Curriculum Development Committee)

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે દરેક વિદ્યાશાખામાં વિષય પેનલ સ્થાપિત કરેલ છે. તેમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન સહિત તેના પ્રશ્નાંક F2-13/97 તા. 2 એપ્રિલ, 1947 થી સમાવિષ્ટ છે. જે અભ્યાસક્રમ સુધારા માટે હતી. જેના અધ્યક્ષ પ્રોફેસર સી. આર. કરસિદપ્પા હતા. આ અભ્યાસક્રમની હાલની પરિસ્થિતિ તેમાં આધુનિકરણ માટેના ફેરફાર આપતા અધિકાર માટે હતી. LIS પેનલની પ્રથમ સભા કર્ણાટક યુનિવર્સિટી, ધારવાડમાં 10 થી 21 માર્ચ 1998માં મળી બધી જ વિદ્યાશાખાના અધ્યક્ષોની મિટીંગ અધ્યક્ષ ડૉ. હરીગૌતમ સાથે 24 જુલાઈ, 1997માં મિટીંગ થયા પછી LIS નો નમૂનારૂપ અભ્યાસક્રમ અને પ્રગતિ (Status) અહેવાલ વિશેની ચર્ચાઓ પેનલની બે સભાઓમાં થઈ હતી.

ભારતમાં ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનનો વર્તમાન અભ્યાસક્રમ અને અન્ય વિગતો સાથેની પ્રશ્નાવલી ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના બધા જ વિભાગોમાં મોકલી આપી હતી. ચાર અલગ-અલગ ક્ષેત્રીય સમિતિઓ મળી હતી. કુરુક્ષેત્ર યુનિવર્સિટી 12-13 નવેમ્બર 1998, ઉત્કલ યુનિવર્સિટી 9-10 ડિસેમ્બર 1998, ઓખાનીયા યુનિવર્સિટી 29-30 ડિસેમ્બર 1998 અને નોર્થઈસ્ટર્ન હિલ યુનિવર્સિટી 13-14 એપ્રિલ, 1999 દરમ્યાન યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના અધ્યક્ષના બે પત્રો - F.4-1/1997 તા. 8 માર્ચ, 2000 અને તા. 31મી ઓગસ્ટ 2000 થી 8 સભ્યોના એક એવા ત્રણ જુથની રચના કરવા સલાહ આપવામાં આવી. જેની જવાબદારી અભ્યાસક્રમ સંવર્ધન સમિતિને અહેવાલ આપવાનો હતો. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની કચેરીમાં આ ત્રણેય જુથ 23 થી 25 ઓક્ટોબર, 2000, 4 થી 6 ડિસેમ્બર 2000 અને 8 થી 10 જાન્યુઆરી, 2001 ના રોજ અનુક્રમે દરેક અભ્યાસોમાં સ્વતંત્ર એકમો, નમૂનારૂપ અભ્યાસક્રમ, ગુણાંક પદ્ધતિ, દરેક અભ્યાસના અધ્યાપન કામના કલાકો અને કેડિટ્સ વિશેની સમજ આપવામાં આવી. આ વિષય પેનલે ચોક્કસ સ્ત્રોતોનો વિગતે પરીક્ષણ કરી

2.6 શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોને વિકસાવવા અંગે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના અગત્યના કાર્યક્રમો (IMPORTANT PROGRAMMES OF THE UGC FOR DEVELOPING ACADEMIC LIBRARIES)

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સુનિયોજિત અને સુસજ્જ ગ્રંથાલય અને તેની ભૂમિકાનું મૂલ્ય અને આવશ્યકતા જણાતા યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે કેટલીક સમિતિઓ અને આયોગોની લગભગ બધી જ ભલામણોને સ્વીકારી, સંગ્રહ વિકાસ, પુસ્તકો તથા સામયિકોની પ્રાપ્તિ, રાચરચીલું અને સાધન સામગ્રીની ખરીદી, ગ્રંથાલયનું નવું મકાન બાંધવા વગેરે માટે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે નાણાકીય સહાય આપી મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. કેન્દ્ર સરકારે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) મારફત વિવિધ યોજના દ્વારા પૂરતું અને અનુકૂળ અનુદાન આપ્યું. આ યોજનાઓ –

- ◆ વ્હીટલોન શૈક્ષણિક વિનિમય કાર્યક્રમ (1951-61) ;
- ◆ બુકબેંક (Book-Banks) ;
- ◆ પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો ;
- ◆ અધ્યયન કેન્દ્રો ;
- ◆ રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો ;
- ◆ ક્ષેત્રીય અધ્યયન કેન્દ્રો ;
- ◆ સંગ્રહ વિકાસ ;
- ◆ ગ્રંથાલય ભવન (Buildings)

આ બધી યોજનાઓથી યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોને ઝડપી વિકાસ અંગે પાછલા ચાર દાયકાઓમાં ઘણી રાહત મળી છે. પ્રત્યેક પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં યુનિવર્સિટીઓમાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે ગ્રંથાલયને ઉત્તેજન આપવા દરેક યોજનામાં જે નવીન પદ્ધતિઓ અજમાવી તેની વિગતો નીચે મુજબ છે.

2.6.1 વ્હીટલોન શૈક્ષણિક વિનિમય કાર્યક્રમ (1951-61) (Wheat Loan Educational Exchange Programme) (1951-61) :

ઉપરોક્ત યોજના 1951માં અમેરિકન કોંગ્રેસ એ જાહેર કાયદો 480 (P.L.480) પસાર કરતા અસ્તિત્વમાં આવી. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી ભારતમાં ખોરાકની અસર જણાતાં આ કાયદા હેઠળ ભારતને 190,000,000 ડોલરની લોન અમેરિકા પાસેથી ઘઉં ખરીદવા આપવામાં આવી. વધુમાં એમ પણ જણાવાયું કે આ રકમ પરના વ્યાજના 5000,000 ડોલરના ઉપયોગથી પુસ્તકો અને સામયિકો વૈજ્ઞાનિક સાધનોની ખરીદી તથા શિક્ષણકારો અને કેળવણીકારોનો ભારત અને યુ.એસ.એ વચ્ચે કરાશે.

વ્હીટ લોન ભંડોળમાંથી ત્રણ ગ્રંથાલયો, લુથિયાણા, મદુરાઈ અને ઉદેપુરમાં વિકસાવવામાં આવ્યા. કિપ (KIPP) એ 1961માં તેના અહેવાલમાં ભારતના ગ્રંથાલયો અને ભારતીય વ્હીટલોન શિક્ષણ વિનિમય કાર્યક્રમમાં જણાવે છે કે : આ કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને અને શિક્ષકોને આ સંગ્રહથી ઘણો લાભ થયો છે. આ ધિરાણથી યુનિવર્સિટી અને સંશોધન ગ્રંથાલયોમાંથી 33 ગ્રંથપાલોને અમેરિકામાં ફરવા તથા અભ્યાસ કરવાની તક મળી. અમેરિકન ગ્રંથપાલોએ પણ બંને રાષ્ટ્રોને સહાયભૂત થવા વ્યવસાયિક સંબંધો સ્થાપિત કરવાના હેતુથી ભારતની મુલાકાત લીધી.

આમ, વ્હીટ લોન શિક્ષણ વિનિમય કાર્યક્રમ યોજનાથી યુનિવર્સિટી અને સંશોધન સંસ્થાના ગ્રંથાલયોને ગ્રંથપાલ વ્યવસાયમાં ઉત્તેજન મળતાં ઉપભોક્તાઓને અસરકારક સેવાનો લાભ થયો.

2.6.2 બુક બેંક (1963-64) (Book Bank)

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે નવી “બુક બેંક” યોજનાનો 1963-64માં આરંભ કર્યો. જેનો હેતુ બધી જ વિદ્યાશાખાઓમાં કિંમતી પાઠ્યપુસ્તકોની વધુ નકલો ખરીદવા અનુદાન આપવાની ભલામણ

યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચ અભ્યાસની અન્ય સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને, યુનિવર્સિટી અનુદાન, આયોગ (UGC) અને અન્ય મંડળોની પ્રોત્સાહિત ભૂમિકા
Role of UGC and Other Bodies in Promoting Libraries in Universities, Colleges and Other Institutions of Higher Learning

કરવામાં આવી. આનો ઉદ્દેશ લાંબાગાળા માટે બહુ જૂજ અનામતની રકમ લઈને પાઠ્ય પુસ્તકો ગરીબ, જરૂરિયાત મંદ અને લાયક વિદ્યાર્થીઓને (પુસ્તકો) આપવાનો હતો. બુક બેંક શરૂ કરવા અનુસ્નાતક કક્ષાની કોલેજોને માટે રૂ. 15,000 અને સ્નાતક કક્ષાની કોલેજોને રૂ. 10,000 ફાળવવામાં આવ્યા. 1975 પહેલાં કોલેજોમાં નોંધાયેલ વિદ્યાર્થીઓના 25% સામે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) એ 75% સમતુલ્ય અનુદાન આપવાનું ઠરાવેલ હતું.

ફાળવેલ અનુદાન	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
રૂ. 8000	1 થી 250
રૂ. 10,000	251 થી 500
રૂ. 15,000	501 થી 1000
રૂ. 20,000	1001 થી 1500
રૂ. 25,000	1501 થી 2000
રૂ. 30,000	2000 થી

1975 પછીના ગાળામાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ કોલેજોને વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. 60 ની અને વધુમાં વધુ રૂ. 50,000 ની સહાય આપી. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ અનુસાર બુક બેંક્સ પર ગ્રંથાલય અનુદાનના 30% રકમ વાપરવાની હતી. 1981ની યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગની સમીક્ષા સમિતિને જાણવા મળ્યું કે આ યોજનામાં અનેક ક્ષતિઓ છે. યુનિવર્સિટી અને કોલેજોમાં આ યોજનાના અમલીકરણમાં એકરૂપતા ન હોવાથી તે બંધ કરવામાં આવી.

2.6.3 અભ્યાસ કેન્દ્રો (Study Centres)

ચોથી પંચવર્ષીય યોજનાના ગાળામાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે ગ્રંથાલય સેવાને અસરકારક બનાવવા એક નવીન પ્રયોગ અભ્યાસ કેન્દ્રો ખોલવાનું કર્યું. નીચે જણાવેલ વિગત મુજબ આવર્તક અને અનાવર્તક અનુદાન આપવા કેટલાક અભ્યાસ કેન્દ્રોની પસંદગી કરવામાં આવી.

આવર્તક	રૂ.	અનાવર્તક	રૂ.
કર્મચારી વેતન	10,000	ચાલુ કેન્દ્રો માટે પુસ્તકો	20,000
આકસ્મિક ખર્ચ	3,000	નવા કેન્દ્રો માટે પુસ્તકો	30,000
-	-	કર્મચારીઓ અને રાયરચીલું	10,000

1977-79માં રૂ. 44.91 લાખ 23 યુનિવર્સિટીઓને આપ્યા અને 1979-80 દરમ્યાન રૂ. 5.60 લાખ 16 યુનિવર્સિટીઓને આપ્યા.

2.6.4 પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો (1976) (Regional Library Centres)

1976માં યોજાયેલ કુલપતિઓના સંમેલનમાં શિક્ષણના સાર્વજનિક વિકાસમાં વિકસીત ગ્રંથાલયની સુવિધા વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) એ પ્રાદેશિક સ્તર પર કેન્દ્રિય ગ્રંથાલય સેવાની સાનુકૂળતા વિશે વિચાર્યું. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ 1976માં નિમેલ સમિતિની ભલામણ અનુસાર 4 યુનિવર્સિટીઓ કલકત્તા, બોમ્બે, બેંગલોર અને બનારસ તથા દિલ્હી ખાતે રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રો શરૂ કરવા ભલામણ કરી. આનો ઉદ્દેશ અસરકારક સેવાઓ અને સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જેવી કે પ્રતિનિર્માણ, સૂક્ષ્મ ફિલ્મીકરણ અને યાંત્રિકરણ યુનિવર્સિટીઓને અને અન્ય કેન્દ્રોને મળી રહે તે હતો. પાંચમી યોજનામાં પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો (RLC) ના વિવિધ કક્ષાના કર્મચારીઓ માટે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે રૂ. 60,000/- અને રૂ. 7 કરોડની સૂચિત ફાળવણી કરેલ છે. 2 કરોડ રૂ. પાંચમી યોજનામાં મંજૂર કર્યાં.

2.6.5 રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો અને આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રો (National Information Centres and Interuniversity Centres)

પાંચમી યોજનામાં પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્ર (RLC) સ્થપાયા, પછી છઠ્ઠી યોજનામાં તેની સમીક્ષા કરી વિવિધ વિદ્યાશાખામાં તેની ઉપયોગિતા વિશે જણાવવામાં આવ્યું. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે ત્રણ રાષ્ટ્રીય માહિતી સેવા કેન્દ્રો (NISCs) અને સાત આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રોના વિશિષ્ટ વિભાગોમાં શરૂ કરી. જેનો હેતુ અધ્યાપકો તથા સંશોધકોને જરૂરી માહિતી તથા વાઙ્મયસૂચિગત સેવાઓ આપવાનો હતો. આ બધાની શરૂઆત કાર્યરત યુનિવર્સિટીઓમાં અને સંશોધન સંસ્થાઓમાં થઈ.

રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો : (National Information Centres)

રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો એ સૂચિત અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં કમ્પ્યુટર ડેટાસંપૂટ તૈયાર કરેલ છે. તે સંદર્ભે અને માહિતી સેવાઓ, પ્રલેખન સેવાઓ અને અદ્યતન અવબોધન સેવાઓ અમુક જ વિદ્યાશાખામાં માંગ આધારીત જરૂરિયાતવાળા ઉપભોક્તાઓની આપવી.

ક્રમ નં.	સંસ્થા/યુનિવર્સિટી	વિશાળ વિષય	વિદ્યાશાખાઓ
1	ભારતીય વિજ્ઞાન સંસ્થા, બેંગલોર.	વિજ્ઞાન	ભૌતિકી, કુદરતી અને વ્યવહારીક વિજ્ઞાનો
2	મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, બરોડા.	સામાજિક વિજ્ઞાનો	અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર શિક્ષણ, મનોવિજ્ઞાન
3	એસ.એન.ડી.ટી. વિમેન્સ યુનિવર્સિટી, બોમ્બે	માનવીકી	સમાજશાસ્ત્ર, ગૃહવિજ્ઞાન ગ્રંથાલય વિજ્ઞાન, વિશિષ્ટ શિક્ષણ, ગુજરાતી, મહિલા અભ્યાસો.

આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રો (Inter University Centres)

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે યુનિવર્સિટી પદ્ધતિમાં વિવિધ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં રાષ્ટ્રીય સંશોધન સુવિધાઓ પૂરી પાડવા આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રોની શરૂઆત કરવામાં આવી. આવા સ્વાયત્ત કેન્દ્રો યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એક્ટના ખંડ 12 (CCC) હેઠળ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા. દેશના કોઈ પણ ખુણામાંથી આવતા સંશોધનકારોના સંશોધન અને પ્રયોગો માટેની પ્રયોગશાળાની સુવિધાઓ પૂરી પાડવા અને તેમના ગ્રંથાલયોને વિકસાવવા તેમને અનુદાન આપ્યું. આવા કેન્દ્રો નીચે મુજબ છે.

- ◆ ન્યુક્લિયર સાયન્સ સેન્ટર, જવાહરલાલ નેહરૂ યુનિવર્સિટી, ન્યુ દિલ્હી.
- ◆ ઈન્ટર યુનિવર્સિટી સેન્ટર ફોર, એસ્ટ્રોનોમી અને એસ્ટ્રોફિઝીક્સ પૂના યુનિવર્સિટી, પૂણે
- ◆ ક્રિષ્ણલ ગ્રોથ સેન્ટર, અન્ના યુનિવર્સિટી, મદ્રાસ
- ◆ ઈન્ટર યુનિવર્સિટી કન્સોર્ટિયમ, દેવી અહલ્યા યુનિવર્સિટી, ઈન્દોર.
- ◆ વેસ્ટર્ન રિઝયોનલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટેશન સેન્ટર, બોમ્બે યુનિવર્સિટી, બોમ્બે
- ◆ MST રડાર સેન્ટર, શ્રી વ્યંકટેશ્વર યુનિવર્સિટી, નિરૂપતિ.
- ◆ ઈન્ટર યુનિવર્સિટી કન્સોર્ટિયમ ફોર જવાહરલાલ નેહરૂ યુનિવર્સિટી, ન્યુ દિલ્હી એજ્યુકેશન કમ્યુનિકેશન (એ પ્રોજેક્ટ ઓફ ન્યુક્લિયર સાયન્સ સેન્ટર)

2.6.6 ક્ષેત્ર અભ્યાસ કેન્દ્રો (Area Study Centres)

આ કાર્યક્રમ હેઠળ કેટલીક યુનિવર્સિટીઓને યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ દ્વારા નાણાકીય સહાય આપવામાં આવતી હતી. વિશ્વના 16 વિભાગો (જે કેટલાંક દેશો અને વિસ્તારોના હોઈ શકે.) ને

યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચ અભ્યાસની અન્ય સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને, યુનિવર્સિટી અનુદાન, આયોગ (UGC) અને અન્ય મંડળોની પ્રોત્સાહિત ભૂમિકા
Role of UGC and Other Bodies in Promoting Libraries in Universities, Colleges and Other Institutions of Higher Learning

લગતાં ચોક્કસ પાસાઓનો ગહન અભ્યાસ હાથ ધરવા યુનિવર્સિટીઓને આ અનુદાન અપાયું આ યોજનાની સમીક્ષા કરાઈ છે.

2.6.7 સંગ્રહ વિકાસ (Collection Development)

ભારતમાં યુનિવર્સિટી પદ્ધતિમાં ઘણાં પ્રકારો છે. જેમ કે કેન્દ્રિય યુનિવર્સિટીઓ, રાજ્ય કક્ષાની યુનિવર્સિટીઓ અને માની લીધેલ (Deemed) યુનિવર્સિટીઓ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની વિવિધ યોજના હેઠળ સરકારી અને સંલગ્ન કોલેજો એ સંગ્રહ વિકાસ માટે અનુદાન મેળવે છે. યુનિવર્સિટી અને કોલેજોના અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોને ગ્રંથાલયોનો લાભ મળી શકે.

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે તેની સ્થાપનાના સમયથી જ પુસ્તકો અને સામયિકોની ખરીદી કરવા વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો અંતર્ગત સામાન્ય વિકાસ યોજના હેઠળ સંગીન નાણાંકીય સહાય આપી છે. આ યોજના હેઠળ કેન્દ્રિય ગ્રંથાલય તથા વિભાગીય ગ્રંથાલય માટે નાણાં ફાળવવામાં આવે છે. વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો હેઠળ ઉચ્ચત્તમ અભ્યાસ માટેના વિભાગીય વિશેષ મદદ, વ્યક્તિગત શિક્ષકોને સંશોધન માટે નાણાંકીય સહાય. શિક્ષકોના જુથો અને સંશોધન કાર્ય માટે નાણાં સહાય.

યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોને નાણાંકીય ભંડોળ પ્રત્યેક પંચવર્ષીય યોજનાના ગાળામાં આપવામાં આવે છે. ઊચીત વહેંચણી શક્ય બને તે અંગે ગ્રંથાલયો ચોક્કસ માર્ગદર્શન પદ્ધતિ તેની જરૂરિયાત મુજબ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગને મોકલી આપે છે. યુનિવર્સિટી પદ્ધતિ અને રાજ્ય સરકારના પ્રતિનિધિત્વ વાળા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો પુછવામાં આવે છે. નાણાંની ફાળવણી ગ્રંથાલયની જરૂરિયાત મુજબ ઉપરોક્ત સમિતિના પછી નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. યુનિવર્સિટીને ફાળવવાના નાણાંમાં તફાવત તેના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, અધ્યાપકો, માળખાગત સુવિધાઓ, આવક, શિખવાતા અભ્યાસક્રમો, વિભાગોની સંખ્યા અને અન્ય પાસાઓ ઉપર આધારીત હોય છે. યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયોના સંગ્રહ વિકાસ માટે ભંડોળની ફાળવણી યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ તરફથી થતી પરંતુ તેમ છતાં પુસ્તકો અને સામયિકોની પ્રાપ્તિ માટે આ નાણાં પૂરતા ન જણાય તો તે અન્ય બીજા સ્ત્રોતો દ્વારા સમાન રીતે પુરવણી થાય નહીં.

માહિતી વિસ્ફોટ, વધતી કિંમત, વાચકોની જટીલ માંગ અને અપૂરતા ભંડોળના કારણે ગ્રંથાલયની વધતી જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકાતી નથી. ગ્રંથાલયો માટે વધારાનાં નાણાં ભંડોળની વિનંતીને યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ સંતોષી શકે નહીં. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ ઘણાં સરકારી કાર્યક્રમો શરૂ કરાવ્યા જેવા કે, પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો, રાષ્ટ્રીય માહિતી કેન્દ્રો, આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રો અને માહિતીનો પ્રસાર, માહિતી અને ગ્રંથાલય નેટવર્ક (INFLIBNET) દ્વારા સ્ત્રોતોની ફાળવણી કરી શકે.

2.6.8 માળખાગત સુવિધાઓ : ગ્રંથાલય મકાન, સાધન-સામગ્રી અને રાયરચીલું (Infrastructural Facilities : Library building, Equipment and Furniture)

ગ્રંથાલયની અસ્ખલિત ક્રિયાશીલતા અને અસરકારકતા અને સક્ષમ સેવાઓનો આધાર તેના કાર્યલક્ષી ભવન, આધુનિક સામગ્રી અને અનુકૂળ રાયરચીલા પર હોય છે. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ તેની સ્થાપનાના સમયથી જ યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયોની અપૂરતી સગવડોની નોંધ લીધી હતી. રૂા. 54,30,000/- નું અનુદાન પાંચ ગ્રંથાલયોના ભવન વિસ્તરણ માટે યુનાઈટ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરીકાની વ્હીટ લોન અને શિક્ષણ વિનીમય કાર્યક્રમ (1951-61) અંતર્ગત આપવામાં આવ્યા.

પ્રત્યેક પંચવર્ષીય યોજનાના ગાળામાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) એ જુના ભવનના સમારકામ/વિસ્તરણ અથવા નવું ગ્રંથાલય ભવન બાંધવા આપેલ. યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગના પ્રાપ્ય આંકડાકીય માહિતી અનુસાર -

- ◆ બીજી અને ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન રૂા. 2.67 કરોડનું અનુદાન ;
- ◆ ચોથી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન રૂા. 78.88 લાખ ; અને
- ◆ માર્ચ 1973 સુધીમાં ગ્રંથાલય ભવનો માટે રૂા. 3,43,75,289.00/- મંજૂર કર્યા હતા.

યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન દ્વારા અપાતા ઉદાર અનુદાનો છતાં ગ્રંથાલય ભવનો માટે તે પૂરતાં ન હતા.

યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલય વિકાસ સમિતિ (1965) ના અધ્યક્ષ ડૉ. એસ. આર. રંગનાથને ગ્રંથાલયોની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વિગતે અભ્યાસ કર્યો. સમિતિએ મુદ્રિત પ્રલેખોનું સંરક્ષણ અને જાળવણી વિશે ચિંતા વ્યક્ત કરી. ભારતીય માનક સંસ્થા (ISI) એ ગ્રંથાલય ભવન, રાયરચીલું અને ઉચીતતા વિશે અનુભાગ સમિતિ નિમવાનો અભિપ્રાય હતો. સમિતિએ પ્રથમ માનકો IS : IS13-1960 થી “Code of Practice relating to Primary elements in the design of library building” થી અધિકૃત કર્યાં.

સમિતિએ ભલામણ કરી છે કે કોઈપણ નવા મકાનની ઉચીતતા અને રાયરચીલું અથવા હયાત ગ્રંથાલય મકાનની યોગ્યતા અથવા ગ્રંથાલય મકાનના વિસ્તરણ માટેની દરખાસ્ત યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ દ્વારા નિયુક્ત થયેલ ગ્રંથાલય નિષ્ણાંતો દ્વારા પરીણક્ષ અને માન્ય થવી જોઈએ.

આ માનકો ભારતીય માનક IS : IS33-1976 થી “Primary Elements in the Design of Library Buildings” સંશોધિત થયા. તેની ભલામણો :

- ◆ અધ્યાપકોના નિવાસ સ્થાન, પ્રયોગશાળા, છાત્રાલયોની સાથે ગ્રંથાલય ભવનનું સ્થાન ;
- ◆ ગ્રંથાલયના વિવિધ વિભાગોનો વિસ્તાર અને સંબંધક સ્થિતિ સહ બારીઓ અને વાયુ સંચારણ માટેનું વિગતવાર વર્ણન ;
- ◆ કર્મચારીઓનું પરિમાણ અને સ્થળ, જૂથચર્ચા, સંમેલન, સેમિનાર, સમિતિના રૂમો ; અને
- ◆ પાણી, ગટર અને સ્વચ્છતાની મૂળભૂત જરૂરિયાતો.

સાતમી પંચવર્ષીય યોજનામાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલયોને ભવનની સુવિધા માટે અનુદાનના 20% ખર્ચની માર્ગદર્શિકા આપી. વધુમાં ભલામણ કરી કે 55% થી 60% નો ખર્ચ પ્રતિનિર્માણ, સૂક્ષ્મ ચિત્રીકરણ (Micrographic) સુવિધાઓ, માટેની સાધન સામગ્રીની ખરીદી અને જાળવણી માટે કરવો જોઈએ.

આઠમી યોજનામાં ગ્રંથાલય ભવન માટે 50% અને તે જ રીતે સાધનો પુસ્તકો અને સામયિકો માટે 50% અનુદાન સહાયની માર્ગદર્શિકા જાહેર કરાઈ. આવી રીતે 45 થી 50% ગ્રંથાલયોમાં દૃશ્ય શ્રાવ્ય સુવિધાઓ, પુસ્તકો, સામયિકો તથા સેવાઓ જેવી કે ટી.વી., વી.સી.આર., ઓવરહેડ પ્રોજેક્ટર્સ, પ્રતિનિર્માણ સુવિધાઓ (Reprographis Facilities) વગેરે. પુસ્તક અને સામયિકોની પ્રાપ્તિ ગ્રંથાલય સેવાઓ અને શિક્ષણ અને સંશોધન જેવા વિશિષ્ટ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોમાં મદદરૂપ થવા માટે ફાળવ્યા.

ઈન્ફ્લિબનેટ (INFLIBNET) કાર્યક્રમની શરૂઆતથી જ યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ વિશેષ ભંડોળની ફાળવણી કરી જેથી ગ્રંથાલયમાં કમ્પ્યુટર સુવિધા વધે અને માનવ સંસાધનનો વિકસ તથા ગ્રંથાલયમાં સ્વયં સંચાલિત સુવિધાઓ વધતા યુનિવર્સિટી અને કોલેજના ગ્રંથાલયોમાં નેટવર્કીંગનો ઉપયોગ થાય.

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ એ બે વર્ષ માટે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનની પેનલ બનાવી જે ગ્રંથાલય વિકાસ અને સેવાઓમાં પ્રગતિની સમીક્ષા કરી તેમાં સુધારા સૂચવ્યા. ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શિક્ષણ અને સંશોધનમાં પણ સુધારા સૂચવ્યા.

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે ઘણી બધી સમિતિઓ બનાવી અને ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમ સુધારા માટે તથા યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયોના વિકાસ અર્થે વિવિધ કાર્યક્રમો શરૂ કર્યાં.

યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચ અભ્યાસની અન્ય સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને, યુનિવર્સિટી અનુદાન, આયોગ (UGC) અને અન્ય મંડળોની પ્રોત્સાહિત ભૂમિકા
Role of UGC and Other Bodies in Promoting Libraries in Universities, Colleges and Other Institutions of Higher Learning

તમારી પ્રગતિ ચકાસો (Self Check Exercise)

- (4) UGC દ્વારા ગ્રંથાલય વિકાસના મુખ્ય ક્ષેત્રો કયા છે ?
- (5) માહિતી યુગમાં યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) ની ભૂમિકા શું હોવી જોઈએ ?
- નોંધ : (1) નીચે આપેલી જગ્યામાં તમારા ઉત્તરો લખો.
(2) એકમને અંતે આપેલા ઉત્તરો સાથે તમારો ઉત્તર ચકાસો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

**2.7 ગ્રંથાલય અને ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકોની તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરતી અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ
(OTHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS PROMOTING
LIBRARIES AND TRAINING OF LIBRARY PROFESSIONALS)**

ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલય શિક્ષકોને તાલીમ આપનાર ઘણી બધી રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય કક્ષાની શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે. ભવનો (Schools) અને કોલેજોમાં શિક્ષણનું સ્તર સુધારવાના અને વિશેષ તો ગ્રંથાલયો સુધારણાના ઘણાં સંશોધન આ સંસ્થાઓ હાથ ધરે છે. કાયમી ગ્રંથપાલોની ક્ષમતા વધારવા તથા ભવનોના કાર્યકારી શિક્ષકો અને કોલેજોના ગ્રંથપાલોને તાલીમબદ્ધ કરવા, વિદ્યાર્થીઓ માટે અઠવાડિયાથી લઈને મહિનાભરના વિવિધ સમયાંતર કાર્યક્રમો તેઓમાં વાચન પ્રોત્સાહન, પ્રત્યાયન અને માહિતી કુશળતા વગેરેની વ્યવસાયિક ક્ષમતા કેળવવા, વ્યવસ્થિત ગ્રંથાલય સુસજ્જ કરવાનું કામ કરે છે. ગ્રંથાલયો અને ગ્રંથપાલોને તેમની પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપતી કેટલીક જૂજ સંસ્થાઓ નીચે મુજબ છે.

2.7.1 અખિલ ભારતીય તકનિકી શિક્ષણ પરિષદ (AICTE) (All India Council for Technical Education)

સમગ્ર દેશમાં તકનિકી શિક્ષણનું વ્યવસ્થિત આયોજન અને તેનું સંકલન કરવા ભારત સરકારે તેના ધારા નંબર 52(1987) દ્વારા અખિલ ભારતીય તકનિકી શિક્ષણ પરિષદ (AICTE) ની સ્થાપના કરી તકનિકી શિક્ષણ, તેના સ્તર અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ તેમની ગુણવત્તાના ધોરણોને ઉત્તેજન આપવાનો જ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

વર્ષ 2004-05 માટે અખિલ ભારતીય તકનિકી શિક્ષણ પરિષદે વચગાળાની વ્યવસ્થા તરીકે નવાં ધોરણો નિશ્ચિત કરેલા એમ.ઈ., એમ.ટેક, એમ.ફાર્મ., અનુસ્નાતક કક્ષાના અભ્યાસક્રમો ચલાવવા માટે ધોરણો અનિવાર્ય બનાવવામાં આવ્યા. જેવા કે ગ્રંથાલયમાં સંગ્રહ વિકાસ, વિશિષ્ટ પ્રકારની સુવિધા વગેરે તે આ પ્રમાણે છે;

- ◆ પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વિષય માટે એક સંશોધન સામયિક ;
- ◆ અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ વિષયને લગતા 100 ગ્રંથનામ (Titles) અને 500 પુસ્તકો ;
- ◆ દરેક વિષયના પાઠ્યપુસ્તકો, પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વિષય માટે બે પુસ્તકો અને બે સંદર્ભ ગ્રંથો ;
- ◆ વર્ષ 2000 પછી પ્રકાશિત થયેલા અદ્યતન પુસ્તકોના 25% પુસ્તકો ; અને
- ◆ નકલો કઢાવવાની સુવિધા (Photocopying Facility), દૈનિક પ્રશિક્ષણ સુવિધા, ગ્રંથાલયમાં હોવી જોઈએ.

2.7.2 રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (National Council of Educational Research and Training) (NCERT)

ભારત સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદની સ્થાપના એક સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે સોસાયટી રજીસ્ટ્રેશન ધારા (XXI-1860) હેઠળ 1961માં કરવામાં આવી. માનવ સંસાધન અને વિકાસ મંત્રાલયને રાજ્ય શિક્ષણ વિભાગ/કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોના શિક્ષણ ક્ષેત્રના મહત્વના કાર્યક્રમ ઘડવામાં તેની નીતિ વિષયક વ્યવસ્થામાં અને તેના અમલીકરણમાં શાળાકીય શિક્ષણમાં ગુણવત્તાના ધોરણો જાળવવા સલાહ-સૂચનો આપવાનું કામ કરે છે.

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદનું ગ્રંથાલય પ્રલેખન અને માહિતી વિભાગ (DLDI) 1,30,000/- પુસ્તકો 5,000/- અનુબંધિત (Bound) સામયિકો અને 6,000/- ચોપાનીયાથી સુસજ્જ છે. તેમાં 400/- સામયિકો લવાજમથી મંગાવવામાં આવે છે. તેનો વિકાસ રાષ્ટ્રીય સંસાધન કેન્દ્ર અથવા શિક્ષણના રાષ્ટ્રીય સંસાધન કેન્દ્ર તરીકે ગ્રંથાલય સ્વયં સંચાલન. ઝોતોનો જટીલ સંગ્રહ, વિજ્ઞાણકીય સામયિકોનું લવાજમ (CD-ROM). ડેટાસંપુટ તથા બાહ્ય ડેટાસંપુટ વગેરે સાથેનું જોડાણ થશે.

ગ્રંથાલય પ્રલેખન અને માહિતી વિભાગ (DLDI) 1986 થી 1995 દરમિયાન બિનતાલીમી ગ્રંથપાલોને અને ભવનના ગ્રંથાલયોના ઈન્ચાર્જ શિક્ષકો, તાલીમબદ્ધ કરવાના કાર્યક્રમો ગોઠવ્યા. શિક્ષક તાલીમ સંસ્થાઓ (Teacher's Training Institute (TTI) અને શિક્ષણ અને તાલીમની જીલ્લા કક્ષાની સંસ્થાઓ (DIEI) દ્વારા ગ્રંથાલયના વિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું. આ પાંચ દિવસીય ટૂંકાગાળાના કાર્યક્રમમાં આવડત અને ગ્રંથાલયના વિવિધ હેતુઓની સામાન્ય જાગૃતતાની સમજ આપવામાં આવી વિવિધ રાજ્યોની માધ્યમિક શાળાના મંડળો સાથે (DLDI) આવા કાર્યક્રમોનું આયોજન કર્યું. આવા કાર્યક્રમો માટે વ્યવસાયિક ગ્રંથપાલો અને ગ્રંથાલય પ્રલેખન અને માહિતી વિભાગના તજજ્ઞોની સેવા લેવામાં આવી. રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ તરફથી આવા કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેનાર તથા નિષ્ણાંત વ્યક્તિને નાણાકીય સહાય આપવામાં આવતી.

2.7.3 રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (National Institute of Educational Planing and Administration) (NIEPA)

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (NIEPA) એક એવી સ્વાયત્ત સંસ્થા તરીકે સોસાયટી એક્ટ 1860 નીચે નોંધાયેલ છે. તે ભારત સરકારની પ્રયોજીત અને સંપૂર્ણ કાયમી સહાયમાં છે. શરૂ-શરૂમાં 1961-62 ના ગાળામાં તે યુનેસ્કોનું (UNESCO)નું શૈક્ષણિક આયોજકો અને વહીવટકારોનું પ્રાદેશિક કેન્દ્ર કાર્યરત હતું. 1965માં તેનું નવું નામ શૈક્ષણિક આયોજન અને વહીવટી એશિયન સંસ્થા થયું. યુનેસ્કો સાથેના 10 વર્ષનો કરાર પૂરો થતાં તેને ભારત સરકાર હસ્તક લઈ લેતા તેનું પુનઃ નામ રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (NIEPA) આપવામાં આવ્યું.

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવ સંસાધન વિકાસમાં સ્થાનિક સહકારી અને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતીને ઉત્તેજન આપવાનો છે. રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા વ્યાવસાયિક કાર્યક્રમો જેવા કે પ્રાદેશિક સેમિનારો, પરિષદો અને કાર્યશાળાઓ, ટૂંકા અને લાંબાગાળાના તાલીમ અભ્યાસક્રમો, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાના અનુભવી નીતિ ઘડવૈયાઓના મેળાવડા, પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના આયોજનો તથા વહીવટી અધિકારીઓના મેળાવડા અને અભ્યાસ મુલાકાતો વગેરેનું આયોજન કરે છે. વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં તજજ્ઞો અને માહિતી સંસાધનો અનુભવોની અદલાબદલી દ્વારા સહકારી ધોરણે સ્વાવલંબન મેળવવા રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થાએ પહેલ કરી છે. સંશોધનો કરવામાં આવે છે અને પ્રકાશનો હાથ ધરાય છે.

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થાના ગ્રંથાલયમાં 60,000 ગ્રંથો ઉપરાંત યુએન, યુનેસ્કો, યુનિસેફ, OECD, ILO વગેરે દ્વારા યોજાતા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો, સમિતિઓ વગેરેની કાર્યવાહીના સર્વેક્ષણોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ છે. શૈક્ષણિક આયોજન, સંચાલન અને વ્યવસ્થાપનને લગતા મુખ્યત્વે 370 સામયિકો મંગાવવામાં આવે છે. સેવા અંતર્ગત તાલીમ કાર્યક્રમો, શિક્ષણ અને

યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચ અભ્યાસની અન્ય સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને, યુનિવર્સિટી અનુદાન, આયોગ (UGC) અને અન્ય મંડળોની પ્રોત્સાહિત ભૂમિકા
Role of UGC and Other Bodies in Promoting Libraries in Universities, Colleges and Other Institutions of Higher Learning

તાલીમની જીલ્લા કક્ષાની સંસ્થાના (District Institutes of Educational Training (DIETS), ના ગ્રંથપાલોની વ્યવસાયિક ક્ષમતા વધારવા ગ્રંથાલય માહિતી આયોજન અને સંચાલનને લગતા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવે છે. આનો લાભ રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક કક્ષાના સરકારી નિવાસી શાળાઓ, કોલેજો અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોને પણ મળે છે. શિક્ષણ વિભાગ માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય (HRD) દ્વારા પ્રયોજીત શિક્ષણ અને તાલીમની જીલ્લા કક્ષાની સંસ્થાના કાર્યક્રમો ચલાવે છે. જ્યારે શાળા, કોલેજ અને સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોના ગ્રંથપાલો અંગેના કાર્યક્રમો, રાજ્ય સરકારની વિનંતીથી યોજવામાં આવે છે. આવા કિસ્સામાં રાષ્ટ્રીય, શૈક્ષણિક, આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા સ્વયં શૈક્ષણિક સહાય, શિક્ષકો, કાર્યક્રમનું આયોજન, માર્ગદર્શન અને વાચનસામગ્રી પૂરા પાડે છે. ભાગ લેનારનો ખર્ચ જે તે રાજ્ય સરકારે ભોગવવાનો રહે છે.

એક સમાહ અથવા પાક્ષીક કાર્યક્રમ પછી તેને લગતા પ્રમાણપત્રોના નિયામક અને કાર્યક્રમના ગ્રંથપાલ/ નિયામકની સહિ સાથે આપવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમના સંકલનકર્તા દ્વારા તૈયાર થયેલ કાર્યક્રમનો અહેવાલ અને ગ્રંથાલયોના વિકાસ માટેની ભલામણો NIEPA ના નિયામક દ્વારા સરકારને મોકલી આપે છે.

2.7.4 રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (State Council of Educational Research and Training) (SCERT)

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિ (NPE) 1966 અનુસાર શિક્ષક અને અન્ય શૈક્ષણિક કાર્યકર્તાઓ જેવા કે આચાર્ય, ઉપાચાર્ય, શિક્ષણ અધિકારીઓ, ગ્રંથપાલો અને પ્રયોગશાળાના કર્મીઓ વગેરેએ પાંચ વર્ષના ગાળામાં ઓછામાં ઓછું એક વખત ત્રણ સપ્તાહના સેવા અંતર્ગત શિક્ષણ અને તાલીમ કાર્યક્રમમાં INSET હાજરી આપવી. શાળાના કર્મીઓ અને સંશોધન સંચાલન માટે INSET કાર્યક્રમોના સંચાલન માટે લગભગ બધા જ રાજ્યોમાં રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદની સ્થાપના કરી.

રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ, દિલ્હી, 1988 ના મે માસમાં એક સ્વાયત્ત સંસ્થા બની. જે શાળા શિક્ષણની સર્વાંગી ગુણવત્તા વિશે પ્રયત્નશીલ હતી. શાળાના શિક્ષણ તાલીમના ક્ષેત્ર અને સંશોધનમાં તેનું પ્રદાન વિશેષ તો શિક્ષકોની તાલીમમાં નોંધનીય છે. શાળાના ગ્રંથપાલો માટે કેટલાંક સેવા અંતર્ગત શિક્ષણ અને તાલીમ (INSET) કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું ;

- ◆ માહિતી અને પ્રત્યાયન ટ્રેકનોલોજીની વ્યવસ્થાને લીધે તેમની જાતને તેમના ક્ષેત્રમાં થયેલ અદ્યતન વિચારથી અવગત થવા ;
- ◆ શૈક્ષણિક સુધારાઓના કારણે શાળા ગ્રંથપાલના બદલાતા જતા પ્રદાન વિશે જાગૃતતા લાવવા ;
- ◆ ભવિષ્યના પડકારોનો સામનો કરવા તેમની કુશળતા વધારવી ;
- ◆ સમસ્યા પ્રશ્ને અને તેના નિરાકરણની ચર્ચા કરવા સામાન્ય મંચની જોગવાઈ ;
- ◆ ગ્રંથાલય પ્રક્રિયા, તકનિકી અને સંચાલન અંગે તેમની વ્યવસાયી કુશળતા વધારવા ;
- ◆ વિદ્યાર્થીમાં વાચન કૌશલ્ય વધારવા અને માહિતી કૌશલ્ય જાળવવા ; અને
- ◆ ગ્રંથાલયોમાં સંસાધન ભાગીદારી અને સહકારના નૈતિક ગુણો વિકસાવવા.

ગ્રંથાલય વ્યવસાયિકો, તાલીમના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવાની જરૂરિયાતોની ઓળખ, અભ્યાસક્રમનું માળખું, સહાયક સામગ્રીનો વિકાસ, અધ્યાપકો અને અભ્યાસક્રમ સંકલનકારની પસંદગી, તાલીમમાં સહાયરૂપ પદ્ધતિ વિશે ચર્ચા અને તાલીમાર્થીઓ પાસેથી મળતી માહિતી પરથી સરકારી શાળાઓના ગ્રંથપાલોની સગવડતાઓ અને ગ્રંથપાલોને મળતા પડકારો માટે માનકો વિકસાવવા.

આ સિવાય ગ્રંથપાલોને ટૂંકા અને લાંબાગાળાના તાલીમ આપતા સરકારી સંગઠનો અને વ્યવસાયિક સંઘો જેવા કે યુનિવર્સિટીના ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાનના ભવનો (Schools), ગ્રંથાલય અને માહિતી પ્રલેખન કેન્દ્રો, રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય સ્તરના સંગઠનો જેવા કે INFIBNET અને DELNET જેવા વ્યવસાયિક અને સરકારી સંગઠનો છે.

2.8 સારાંશ (SUMMARY)

સ્વતંત્રતાના ગાળાસુધી ભારતમાં માત્ર 20 યુનિવર્સિટીઓ હતી. છેલ્લા સાડા ચાર દાયકામાં 1993-94 સુધીમાં આ આંકડો 20 માંથી 200 નો થયો. ભારતની યુનિવર્સિટીઓ અને યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથાલયોના ઐતિહાસિક અભ્યાસ પરથી જણાય છે કે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) ના સતત પ્રયત્નોથી શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોમાં સારો એવો વધારો થયો છે.

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ગ્રંથાલયો કેન્દ્રસ્થાને હોઈ યુનિવર્સિટીની બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં તેનું પ્રદાન મહત્વનું હોય છે. જેવા કે, શિક્ષણ, સંશોધન વગેરે. 1953ની સ્થાપનાની શરૂઆતથી યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગને આની અગત્યતા સમજાઈ હતી. આયોગે યુનિવર્સિટી, કોલેજ અને અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને ઉત્તેજન આપવામાં ગતિશીલ ભૂમિકા ભજવી છે.

અનેક સમિતિઓ, આયોગોની ભલામણો સ્વીકારી, તેનું અમલીકરણ કરી, નવી યોજનાઓ, કાર્યક્રમો થકી, શૈક્ષણિક ગ્રંથાલયોના સંગ્રહ વિકાસમાં ઘણી સહાય, અન્ય માળખાગત સુવિધાઓમાં વધારો, કર્મીઓને તાલીમ અને તેવા શરતોમાં સુધારણા, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોમાં સહાય તથા ગ્રંથાલયમાં આધુનિક ઉપકરણોની ઉપયોગિતા પૂરી પાડી છે.

યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) સિવાય અન્ય ઘણાં સંગઠનો જેવા કે અખિલ ભારતીય તકનિકી શિક્ષણ પરિષદ (AICTE), રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (NCERT), રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક આયોજન અને સંચાલન સંસ્થા (NIEPA) અને રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ (SCERT) પણ શાળા, કોલેજોને તથા યુનિવર્સિટીઓના ગ્રંથપાલોને તાલીમ આપવા તેમની નિપુણતા વધારવા કાર્યરત છે.

સ્વતંત્રતા પછી ભારતના ઉચ્ચશિક્ષણ સાથે જ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોમાં વિકાસ પુરવાર થયેલ છે તે હકિકત છે. નિશંકપણે યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ પાસેથી મેળવેલ અનુદાનથી યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોમાં તેના ઉદ્દેશો પાર પાડવા શિક્ષણ અને સંસાધનના ક્ષેત્રમાં મળતી સહાય રાજ્ય સરકાર અથવા ઉચ્ચશિક્ષણ સંસ્થાઓની ઉદાસીનતાના કારણે વિકસીત દેશોની સરખામણીમાં આપણે જોઈએ તેવી પ્રગતિ ગ્રંથાલયીત્વમાં કરી શકતા નથી.

2.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (ANSWERS TO SELF CHECK EXERCISE)

- (1) ભારતીય યુનિવર્સિટી કાયદો, 1904માં પસાર કરવામાં આવ્યો જેનો ઉદ્દેશ યુનિવર્સિટી અને કોલેજ ગ્રંથાલયોમાં સમૃદ્ધ સંદર્ભ સાહિત્ય હોવું જોઈએ જેથી વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિ શક્તિથી વાચનની ટેવ વિકસે તેવી તક આપવામાં આવે.
- (2) યુનિવર્સિટી શિક્ષણ આયોગની પ્રમુખ ભલામણો આ પ્રમાણે હતી :
 - (i) કુલ ભંડોળના 6.25% અથવા વિદ્યાર્થીદીઠ રૂા. 40 ગ્રંથાલયોને ફાળવવા ;
 - (ii) પાંચવર્ષના ગાળામાં એકવાર બિન-આવર્તક વિશિષ્ટ અનુદાન સંગ્રહ વિકાસ સમૃદ્ધ બનાવવા ;
 - (iii) ગ્રંથાલયમાં મુક્ત પ્રવેશ પદ્ધતિ (Open Access System) પ્રતિદિન 12 કલાકની સેવા, લાયક અને પર્યાપ્ત કર્મચારીગણ વગેરે હોવા જોઈએ.
- (3) યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયોમાં સુધારણા લાવવા યુનિવર્સિટી અનુદાન (UGC) એ પ્રમુખ આયોગો અને સમિતિઓની નિયુક્તિ કરી, જે આ પ્રમાણે છે :

સમિતિઓ અને આયોગો

- ◆ ગ્રંથાલય સમિતિ (1957)
- ◆ ગ્રંથાલય સમીક્ષા સમિતિ (1961)
- ◆ શિક્ષણ આયોગ (1964)

યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચ અભ્યાસની અન્ય સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને, યુનિવર્સિટી અનુદાન, આયોગ (UGC) અને અન્ય મંડળોની પ્રોત્સાહિત ભૂમિકા
Role of UGC and Other Bodies in Promoting Libraries in Universities, Colleges and Other Institutions of Higher Learning

- ◆ મેહરોત્રા સમિતિ (1983)
- ◆ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો માટે રાષ્ટ્રીય નેટવર્ક પદ્ધતિ પરની સમિતિ (1988)
- ◆ ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમ વિકાસ સમિતિ (1990-ચાલુ)
- ◆ અભ્યાસક્રમ વિકાસ સમિતિ
- ◆ રસ્તોગી સમિતિ

(4) યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગ (UGC) ની નાણાંકીય સહાય

- (i) પુસ્તકો અને સામયિકો, વૈજ્ઞાનિક સાધનોની ખરીદી વગેરે
- (ii) બુકબેંક ઊભી કરવી.
- (iii) અભ્યાસકેન્દ્રો, ક્ષેત્રીય અભ્યાસ કેન્દ્રો, પ્રાદેશિક ગ્રંથાલય કેન્દ્રો ; અસરકારક ગ્રંથાલય સેવા માટે
- (iv) રાષ્ટ્રીય માહિતી સેવા કેન્દ્રો અને આંતર યુનિવર્સિટી કેન્દ્રોની સ્થાપના ;
- (v) પુસ્તકો અને સામયિકોનો સમૃદ્ધ સંગ્રહ રચવા, માળખાગત સુવિધાઓ વિકસાવવા અનુદાન ફાળવણી (જેવી કે ભવન સાધન સામગ્રી અને રાચરચીલું) વગેરે.

(5) યુનિવર્સિટી અનુદાન આયોગે (UGC) એ ભારતમાં નવા અને પ્રાપ્ય માહિતીની અને પ્રલેખન કેન્દ્રોની પુનઃ સમીક્ષા કરવા આગેવાની લેવી જોઈએ, વિવિધ ગ્રંથાલયોને ઓનલાઈન સેવાઓ આપવી, સ્વયં સંચાલિત અને આધુનિક ઉપકરણો દ્વારા ગ્રંથાલયોના અને માહિતી કેન્દ્રોના સંચાલન માટે વિશિષ્ટ તાલીમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.

2.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (KEY WORDS)

- ઓન લાઈ (Online)** : કમ્પ્યુટર સેન્ટ્રલ પ્રોસેસિંગ એકમ સાથે સીધી અને એકસાથે થતી પારસ્પરીક ક્રિયા છે. કે જેમાં યુક્તિઓ (Devices) અને પરિસરીય (Peripherals) નો ઉપયોગ થાય છે.
- નેટવર્ક (Network)** : ભૌતિક રીતે અલગ (પરંતુ) દુર પ્રત્યાયન સાથે જોડનાર કમ્પ્યુટર્સ, પ્રત્યેક સહભાગી કમ્પ્યુટર્સના સ્રોતોનું એકબીજા સાથેની ભાગીદારી ધરાવતી પદ્ધતિ.
- પ્રલેખ પૂર્તિ (રવાનગી) સેવા (Document Delivery Service)** : અન્ય (વાચન) સામગ્રીની નકલો પ્રતિનિધી અથવા યજમાન દ્વારા સીધી રવાનગી અથવા ઓનલાઈન પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે ઉપભોક્તાઓને અધિકાર આપતી પદ્ધતિ.
- માઈક્રોફિલ્મ (Microfilm)** : સેલ્યુલોઝ ફિલ્મ પરનું સૂક્ષ્મ ફોટોગ્રાફ. તે નેગેટીવ અથવા પોઝીટીવ સ્વરૂપમાં અને 16 થી 35 મિ.મી પહોળાઈનું કોઈપણ લંબાઈ ધરાવતું કે જેનો આધાર ચિત્રોની સંખ્યા પર હોઈ શકે.
- મુક્ત પ્રવેશ (Open Access)** : વાચકોને ગ્રંથભંડારમાં પ્રવેશવાની છૂટ આપતી ગ્રંથાલય પદ્ધતિ.
- સહભાગીદારી (Consortium)** : સહભાગી ગ્રંથાલયોને પ્રકાશક પાસેથી વધુ વળતર મળી રહે તેવી સમજુતી (કરાર) અને સંગ્રહના વિકાસ માટે સંસાધન ભાગીદારી.
- સંગ્રહાગાર (Repository)** : એક એવો ગ્રંથ ભંડાર કે જેમાં એક અથવા ઘણાં બધા સહકારી ગ્રંથાલયના સંગ્રહાયેલા ગ્રંથોનું આંતરિક આદાન-પ્રદાન કરવા તૈયાર કરાયેલું માળખું.

2.11 સંદર્ભો અને વિશેષ વાચન (REFERENCES AND FURTHER READING)

Kumar, Sunil (1999). Developing Professional Skills for School Librarians. In *staff development for Library and Information Service* edited by Sanjaya Mishra and Sunil Kumar. New Delhi : ESS ESS.

Educationa and National Development *Report of the Education Commission (1954-66)(1971)*. New Delhi : NCERT.

Gupta, O. P. (1992). *Development of University Libraries in India after Independence*, New Delhi : Concept.

Indian Universities Commission : *Report (1903)*. Simla : Central Printing Office. NCERT Annual *Report 2001-2002*. New Delhi : NCERT.

Sharma, Ravindra Nath (1986). *Indian Academic Libraries and Dr. S. R. Ranganathan : A Critical Study* : New Delhi : Sterling.

University Educationa Commission (1948-49). *Report. (1950)*. New Delhi : Ministry of Education.

University Grants Commission (1968). *Development of Library Facilities in Universities and Colleges*. New Delhi : UGC.

University Grants Commission (1988). *Development of an Information and Library Network. Report of the Inter Agency Working Group*. New Delhi : UGC.

University Grants Commission (1993). *Report of the Curriculum Development Committee in Library and Information Science*. New Delhi : UGC.

University Grants Commission (2001). *UGC Model Curriculum : Library and Information Science*. New Delhi : UGC.

<http://www.aicte.ernet.in>

<http://www.inflibnet.ac..in>

<http://www.education.vsnl.com/niepa>

<http://www.ugc.ac.in>

યુનિવર્સિટીઓ, કોલેજો અને ઉચ્ચ
અભ્યાસની અન્ય સંસ્થાઓના ગ્રંથાલયોને,
યુનિવર્સિટી અનુદાન, આયોગ (UGC)
અને અન્ય મંડળોની પ્રોત્સાહિત ભૂમિકા
**Role of UGC and Other
Bodies in Promoting
Libraries in Universities,
Colleges and Other
Institutions of Higher
Learning**